

COL·LECCIÓ SEGMENTS DE SEGURETAT / 6

GEOPOLÍTICA

Institut de
Seguretat Pública
de Catalunya

 Generalitat
de Catalunya

GEOPOLÍTICA

Institut de
Seguretat Pública
de Catalunya

GEOPOLÍTICA

Institut de
Seguretat Pública
de Catalunya

NOTA SOBRE L'AUTOR

Josep Baqués Quesada

Doctor en Ciències Polítiques per la Universitat de Barcelona. Professor de la Universitat de Barcelona i de l'Institut Universitari General Gutiérrez Mellado i investigador associat de la Universitat Francisco de Vitoria (UFV). Director acadèmic del grau en Seguretat de la Universitat de Barcelona i l'Institut de Seguretat Pública de Catalunya. Director de la *Revista de Estudios de Seguridad Internacional* (RESI). Subdirector del portal de transferència de coneixement *Global Strategy*. Col·laborador habitual del Comandament d'Instrucció i Doctrina de l'Exèrcit de Terra (MADOC), de la *Revista General de Marina* i de l'Institut Espanyol d'Estudis Estratègics (IEEE). Ha estat professor visitant de la Universitat Pablo de Olavide (Sevilla) i de la Universitat Lumière Lyon 2 (França), i també professor invitat a la Universitat de Granada. Autor de diversos llibres, entre els quals els més recents són *De las guerras híbridas a la zona gris: la metamorfosis de los conflictos en el siglo XXI* (UNED, 2021), *La construcción de una política exterior y de seguridad en Europa. ¿Por qué es tan problemática?* (La Catarata, 2023), i *¿Cómo funciona el mundo? Una perspectiva desde la geopolítica* (Tirant, 2023); així mateix, autor d'articles en revistes indexades, el darrer dels quals a *Defence Studies* (2023): «Is Morocco Operating a Grey Zone in Ceuta and Melilla?». Ambaixador de la Marca Exèrcit, ha rebut diversos premis i reconeixements, com el Serge Lazareff, atorgat pel Quarter General de les Potències Aliades a Europa de l'OTAN (2022); l'Almirante Francisco Moreno, de l'Estat Major de l'Armada Espanyola; o la Creu al Mèrit Militar (aeronàutic) amb distintiu blanc, atorgada per l'Estat Major de la Defensa (2022).

Segments de Seguretat, 6

Directora de la col·lecció: Marta Roca Fina

Autor d'aquesta obra: Josep Baqués Quesada

Traducció de l'original en castellà: Orchestra Systems, SL

Coordinació i edició: Conxita Gandia Moragas

Foto de la coberta: © Tung Lam (Pixabay)

Gràfics i mapes de l'interior: els drets pertanyen als autors,
el nom dels quals o la font s'indiquen al peu de la imatge

Edició

© Institut de Seguretat Pública de Catalunya
Mollet del Vallès, setembre de 2024

Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional

ISBN: 978-84-09-63739-3

Serveis editorials: Addenda, Barcelona

ÍNDEX

PRESENTACIÓ	7
INTRODUCCIÓ	9
CAPÍTOL 1	
LES RELACIONS INTERNACIONALS	11
EL REALISME	11
Antecedents llunyans	11
Antecedents recents	14
Cap a la maduració de la teoria realista: el cas de Morgenthau	15
La irrupció del neorealisme, a partir de l'obra de Waltz	17
Un canvi de rasant: el neorealisme ofensiu	21
A la recerca de la síntesi perfecta: el balanç defensiu-ofensiu de Van Evera	25
El realisme neoclàssic: el retorn dels factors interns	26
L'INSTITUCIONALISME LIBERAL	28
Els fonaments de l'escola liberal: Montesquieu, Kant i Paine	28
La maduració de l'intervencionisme liberal: Wilson	31
La recuperació del liberalisme a finals del segle XX: Keohane i Nye	33
EL CONSTRUCTIVISME SOCIAL	38
Els orígens del constructivisme social	38
La maduració de la teoria: l'obra de Wendt	42
LA TEORIA CRÍTICA	46
Els inicis de la teoria crítica: l'Escola de Frankfurt	47
L'estructuralisme de Wallerstein	48
El neogramscianisme de Cox	55

CAPÍTOL 2	
LA GEOPOLÍTICA	59
ANTECEDENTS, OBJECTIUS I UBICACIÓ EN L'ÀMBIT DE LES CIÈNCIES SOCIALS	59
L'ESCOLA MARÍTIMA: MAHAN	62
La importància de la geografia.....	63
Com modelar la geografia.....	65
Com modelar la societat.....	65
La importància de l'esperit comercial.....	66
La presa de decisions polítiques.....	67
L'ESCOLA CONTINENTAL: MACKINDER	69
La distribució espacial a l'obra de Mackinder.....	70
Els factors culturals i econòmics.....	72
CAP A UNA TEORIA HÍBRIDA: SPYKMAN	76
La importància del <i>Rimland</i>	76
Els imponderables del progrés.....	78
Les dificultats per a la prospectiva.....	79
Dotant de sentit la gran estratègia dels EUA.....	80
CAP A UNA GEOPOLÍTICA CRÍTICA	82
Intentant posar en evidència la geopolítica clàssica.....	83
Aportacions: de la teoria del geopoder a la teoria del lloc.....	84
BIBLIOGRAFIA	88

PRESENTACIÓ

L'Institut de Seguretat Pública de Catalunya és el centre de creació, gestió i transferència del coneixement en l'àmbit de la seguretat i les emergències del nostre país. Reunim, en un únic centre, la formació integral, el suport a la selecció, el desenvolupament professional dels diversos col·lectius, la promoció de l'estudi i la recerca i, des del 2014, també incorporem els estudis universitaris.

L'Escola de Policia i l'Escola de Bombers, Protecció Civil i Agents Rurals són les parts essencials de la nostra organització, on es formen els professionals del sistema de seguretat pública de Catalunya. Aquesta formació sempre ha comptat amb la col·laboració de les diferents universitats catalanes. El 2014 es fa un pas endavant important: es crea el grau en Seguretat, que s'imparteix a l'Institut com a centre adscrit a la Universitat de Barcelona.

Aquest 2024 celebrem els 10 anys del centre universitari, una fita que corrobora la consolidació dels estudis i l'encert de la iniciativa. En un món global i complex com el que vivim, els estudis universitaris i la recerca són fonamentals per a la generació de coneixement. Un coneixement que els governs i les organitzacions necessiten per a desenvolupar les estratègies i les polítiques públiques que responguin als requeriments de la societat que serveixen.

Per això mateix, és una gran satisfacció que amb aquest sisè volum de la col·lecció «Segments de Seguretat» es publiquin els continguts d'una de les assignatures insígnia del grau en Seguretat, Geopolítica. Agraeixo des d'aquí el compromís i la disposició de l'autor, el doctor Josep Baqués, professor d'aquesta assignatura, que ha elaborat aquest llibre de manera rigorosa. No cal dir que aquesta matèria té una importància cabdal en el món d'avui: l'estudi de la geopolítica és ineludible per als professionals, analistes i especialistes de l'àmbit de la seguretat. S'ha d'entendre el context històric, social, econòmic i polític i, més encara, el context geogràfic, per millorar la comprensió i la gestió de la seguretat global: escenaris de conflictes, eixos de conflicte internacionals, dinàmica econòmica, dilemes i amenaces de seguretat.

He de dir que penso que no hi ha millor manera de celebrar els 10 anys del centre universitari que amb una publicació del doctor Josep Baqués. Ell, professor de Ciència Política i amb una llarga trajectòria acadèmica en el món de la seguretat, va rebre el 2013 l'encàrrec de dissenyar el pla d'estudis del grau en Seguretat, una nova titulació en el sistema universitari. Des de l'inici n'ha estat el cap d'Estudis i el delegat de la Universitat de Barcelona a l'Institut. El professor Baqués ha estat, i és, l'ànima del grau en Seguretat.

A l'Institut estem d'enhonorabona amb aquesta nova publicació. Perquè és un signe de la maduresa dels estudis universitaris que impartim. Perquè és una altra de les nostres vies de treball: obrir i connectar el coneixement acadèmic amb el dels professionals i especialistes de la seguretat. Publicant-lo i disseminant-lo, de ben segur ens el podran retornar enriquint-lo amb les seves aportacions.

Per acabar, vull destacar la consolidació d'aquesta col·lecció per a divulgar el coneixement fruit de l'esforç de professionals de la seguretat i les emergències, així com del món acadèmic, que participen i s'impliquen en les activitats formatives i de recerca de l'Institut. Des d'aquí, el meu agraïment i reconeixement. Espero, per això, que sigui útil a tots els lectors i el públic en general. Amb aquest objectiu va néixer aquesta col·lecció i aquest és l'esperit que ens guia.

Marta Roca Fina

Directora de l'Institut de Seguretat Pública de Catalunya

INTRODUCCIÓ

Aquest és un llibre que neix amb vocació de ser emprat com un manual, encara que sigui més que un manual, en la mesura que no es limita a fer llistes de teories, teòrics i els punts fonamentals de les seves obres respectives, sinó que, més enllà d'això, també conté anàlisi. Tot això pel que fa a dues matèries diferents però, alhora, molt relacionades. Es tracta de les relacions internacionals i de la geopolítica. De fet, és difícil accedir al coneixement (o, simplement, a la consciència) d'allò que passa al món sense una comprensió adequada d'ambdues matèries. Al final, un bon diagnòstic de qualsevol situació passa per combinar les dues matèries. Per això és tan important que un únic text satisfaci totes dues qüestions.

Tècnicament parlant, les relacions internacionals s'encarreguen de l'anàlisi de les conductes dels actors principals de la societat internacional. No és una disciplina tan antiga, si més no formalment. Perquè, si bé això ha estat objecte de preocupació des de la nit dels temps, no és menys cert que l'ús sistemàtic de l'expressió «relacions internacionals» tot just té uns 250 anys. En tenim per precursor el famós filòsof britànic Jeremy Bentham, cap al 1780, a la seva obra *Principis de moral i legislació*. El context contribueix a explicar-ho. Fins a aquell temps, les relacions es plantegen, a la pràctica, entre dinasties, mentre que allò «nacional» no passava de ser una cosa simbòlica. En canvi, amb la Revolució Francesa es consolida la noció de «sobirania nacional», amb totes les seves implicacions. També, és clar, al terreny de joc global.

Els esforços de Kant (per citar-ne un exemple destacat) en obres com *La pau perpètua* són posteriors a aquella fita (1795, en aquest cas). I cal esperar a l'arribada del segle xx per veure com floreixen les principals escoles de relacions internacionals, començant, lògicament i cronològicament, pel realisme, seguint amb l'institucionalisme liberal (d'arrels kantianes) i continuant amb els corrents més crítics amb les dues escoles precedents, totes de la segona meitat del segle xx (constructivisme social i teoria crítica, de matriu marxista). A la primera part del llibre les il·lustrarem totes.

Començarem pels antecedents (fins i tot quan les relacions internacionals encara no estaven codificades com a tals) i després treballarem, una per una, totes les escoles que ja corresponen al desenvolupament de la disciplina. És el que cal fer, però no és el més usual perquè, en les darreres dècades, el realisme gairebé ha desaparegut de molts manuals. Per què? Perquè algunes de les premisses, explicacions i conclusions resulten antipàtiques als seus coordinadors i autors. Ah, és clar! Només hem d'exposar les teories que ens afalaguen l'oïda amb les coses que ens agrada sentir. Que bé, oi? Quin problema hi ha? Que la història segueix el seu curs i el deure principal d'un científic social no és dibuixar mons feliços en el llenç de les utopies sinó explicar la realitat. Com diria Aristòtil, la tasca del científic consisteix a buscar les causes d'aquests efectes amb què ens trobem de cara cada dia, que inclouen conflictes de tota mena i, fins i tot, guerres. Per això és tan important analitzar totes les escoles. Una vegada fet això, el lector sempre podrà triar la que li sembli més útil

per entendre aquesta realitat. Alhora, però, després d'exposar els diversos corrents del realisme, farem el mateix, en els termes i l'ordre indicats, per portar a col·lació les teories alternatives al realisme, més o menys crítiques amb aquest corrent (perquè n'hi ha de tota mena).

Si passem a l'àmbit de la geopolítica, en el sentit més estricte de l'expressió, hi ha més sorpreses, ja que es tracta d'una disciplina encara més jove. De tota manera, comencem per la diferència principal entre l'enfocament propi de les relacions internacionals i el de la geopolítica.

L'enfocament de les relacions internacionals cerca la variable explicativa del comportament dels actors (singularment, del més important: els Estats) en les pròpies dinàmiques relacionals. Això és així, encara que —en funció de quina escola es tracti— emfatitzin unes coses o unes altres. Per exemple, i sense ànim d'avançar gaires coses, el realisme clàssic, així com el neoclàssic, tendeixen a fixar-se més en allò que passa dins de cada Estat; mentre que el neorealisme està convençut que la causa de la conducta dels Estats es troba fora de cadascun: en el sistema internacional; alhora, els liberals tendeixen a pensar que aquesta causa rau en l'entramat d'institucions (regles, tractats, aliances i altres transaccions) amb què es relacionen aquests mateixos Estats; els constructivistes socials apunten a les narratives o discursos, i els marxistes, a l'economia. Malgrat això, en tots aquests corrents, la geografia amb prou feines té una funció auxiliar, facilitant o dificultant les coses, en el millor dels casos.

El segon enfocament, és a dir, el de la geopolítica capgira aquesta lògica. La variable explicativa del comportament dels actors internacionals es troba a la geografia. Tota la resta és el que és merament auxiliar o complementari. D'aquesta manera, quan es coneix la geografia d'un Estat, es podria deduir quina serà la política exterior, al marge de les idees que tingui qui el governi. Al llarg del llibre veurem fins a quin punt això és així, seguint el recorregut de les tres principals escoles de la geopolítica: la marítima, la continental i l'híbrida —aquesta última ubicada entre les dues primeres.

Però havíem dit que la geopolítica és una disciplina molt, molt recent. És així. Tant, que tot just comença a entreveure's a finals del segle XIX. Es diu que el primer científic social a emprar de la manera com aquí s'ha dit el terme «geopolítica» va ser el suec Kjellén, cap al 1899. Un altre dels pioners va ser l'alemany Ratzel, ni més ni menys que sent doctor en... zoologia! Contemporani del suec, va publicar la primera edició de la seva obra magna, *The History of Mankind*, el 1897. Tot això mostra els orígens tardans i titubejants d'una disciplina que, amb tot, coneixerà una època daurada a la primera meitat del segle XX, seguida d'un ostracisme els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial i d'una recuperació del seu interès en els darrers anys del segle XX i principis del XXI. D'aquí ve el seu interès, i també el d'aquest llibre. La geopolítica torna al primer pla: el mínim que cal fer és conèixer els seus paràmetres, els clàssics de la matèria i les repercussions que puguin tenir sobre nosaltres!

Tot això ho indagarem en aquest llibre, de manera que, un cop tancat el bloc dedicat a les relacions internacionals, afrontarem el dedicat a la geopolítica. La meua convicció és que, per a qualsevol treball seriós (almenys en el camp acadèmic) sobre el món actual, sobre el paper de les principals potències o sobre les causes de la guerra i de la pau, cal procedir a partir d'un doble marc teòric o, si ho preferiu, d'un doble filtre: per això, combinar l'enfocament de les relacions internacionals amb el de la geopolítica és tan important. El lector ho anirà comprovant al llarg del llibre, que l'invito a llegir, esperant que sigui profitós.

CAPÍTOL 1

LES RELACIONS INTERNACIONALS

EL REALISME

Quan es tracta d'afrontar què és el realisme a l'àmbit de les relacions internacionals convé fer una sèrie de puntualitzacions, prèvies a entrar en detalls. D'una banda, per deixar clar que no hi ha, en puritat de conceptes, un únic realisme. És a dir, sense perjudici de la presència d'alguns elements compartits, moltes vegades subjacents, a què anirem fent referència, la veritat és que hi ha diverses escoles realistes i que, més enllà d'aquest mínim comú denominador (tantes vegades molt mínim) anirem definint escoles que es contraposen entre si i que poden arribar a conclusions diferents sobre els mateixos temes.

D'altra banda, també és convenient fer una ullada als antecedents del realisme, ja que és útil per comprendre, precisament, quins són aquests axiomes compartits i la raó per la qual tenen aquest estatus. Cal tenir en compte que el realisme (o els realismes) s'ha(n) fet fort(s), sobretot, a partir dels anys cinquanta del segle xx i jo diria que molt especialment a partir dels anys setanta i vuitanta del segle passat, ja que en aquestes dates es nota un creixement exponencial de la literatura acadèmica basada en fonts realistes, tant en quantitat com en qualitat. Es tracta d'una tendència que prossegueix actualment, potser agreujada per la guerra d'Ucraïna. O, més aviat, per les lectures errònies que se n'han fet. Alguns culpen el realisme de la guerra d'Ucraïna. Però és just a l'inrevés: si les parts (OTAN, Ucraïna i Rússia) haguessin actuat seguint paràmetres realistes, difícilment estaríem en guerra.

En tot cas, jo distingiria dos tipus d'antecedents. Els uns, molt llunyans en el temps, es corresponen amb les primeres reflexions conegudes en l'àmbit de les relacions internacionals, de manera que tenen uns 2.500 anys de vigència i es corresponen, com es podria imaginar, amb autors de la Grècia clàssica. Els altres són autors que en ple segle xx (però encara a la primera meitat de segle) assenten les bases del realisme dels nostres dies. Ho veurem en sengles apartats.

ANTECEDENTS LLUNYANS

Què cal dir, en primer lloc, dels antecedents més allunyats dels nostres dies? Que el seu principal exponent, amb diferència, és un historiador hel·lè anomenat Tucídides. El seu relat fonamental el condensa en un llibre escrit al segle v a. de C., *Història de la Guerra del Peloponès*. El que hi relata són les guerres entre Atenes i Esparta i els seus aliats. És especialment famós l'anomenat diàleg dels melis, que fa referència als habitants de l'illa de Melos, ubicada al mar Egeu, a mig camí entre

la Grècia continental i l'illa de Creta. En aquest context, la situació era la següent: Atenes i Esparta havien estat aliats, algun temps abans, contra els perses. Tot i això, poc després, van a la guerra entre ells. De tot el que es vagi dient, cal extreure'n la moral, que es convertirà en part d'aquest mínim comú denominador a què abans he fet referència com a terreny compartit per tots els realismes. En aquest cas: quin valor cal atribuir a l'amistat, en l'àmbit de les relacions internacionals? Clarament, pel que sembla... cap.

Després, l'enfrontament entre atenesos i espartans passa gairebé per inèrcia. Perquè Atenes venia de ser la gran potència dominant al mar Egeu, però Esparta anava creixent en tots els àmbits (econòmic, polític i militar) i començava a fer ombra al seu antic aliat. Això és el que encara avui es coneix com el *parany de Tucídides*, és a dir, que les grans potències tendeixen a veure els seus progressos i els dels seus competidors pel poder com un «joc de suma zero», amb el que això implica (és a dir, que allò que un guanya ho perd l'altre, i a l'inrevés). De manera que aquestes dinàmiques solen acabar en guerres. Convé recordar que aquesta imatge encara la fan servir, als nostres dies, els qui tenen la mirada posada en la competència entre els grans poders de l'actualitat (els EUA, en el paper d'Atenes, i Rússia i, sobretot, la Xina, en el d'una Esparta en auge).

Sigui com sigui, els atenesos es van plantar davant de l'illa de Melos, aliada d'Esparta. I aquí ve un dels grans axiomes que també comparteixen tots els realistes: el que Atenes diu als melis és que tenen dues opcions: rendir-se (cosa que, en termes de l'època, implicava la seva esclavitud) o... anar a la guerra, i en aquest cas acabarien igual de malament... però només els supervivents. Què van fer els melis? Òbviament, apel·lar a raons i a principis d'ordre moral, per desacreditar i, amb una mica de sort, convèncer els atenesos que aquest no era el camí. Avui diríem... que això «no són formes»: molt bé, no ho són. Però, què va passar? Doncs que hi va haver guerra, probablement injusta.¹ En aquesta guerra, el fort (Atenes) va passar per sobre del feble (Melos), ho va arrasar tot, va matar la major part dels seus homes adults i després va esclavitzar, de totes maneres, nens i dones, més algun supervivent.

Quina moralitat obté el realisme a partir d'aquests fets? Unes quantes. Però la més important queda sintetitzada en una frase una mica lapidària del mateix Tucídides, com a espectador de luxe d'aquests fets: «En les qüestions humanes les raons de dret intervenen quan es parteix d'una igualtat de forces, mentre que, en cas contrari, *els més forts determinen el possible i els febles ho accepten*» (Tucídides, V, 89; la cursiva és meua). Dit amb altres paraules... els forts fan el que volen i els febles pateixen el que han de patir. Més fàcil, si és possible: lamentar-se no serveix de res. Ni tampoc apel·lar a la moral. Perquè, en l'àmbit de les relacions internacionals, qui té poder sol exercir-lo. Per tant, davant de les llagrimotes i els discursos recarregats de moralitat, només hi ha una possibilitat de sobreviure en un entorn hostil: *si vis pacem, para bellum*.

Això vol dir que els realistes són immorals? Potser ho són. Si bé, com veurem, això s'ha de matisar. El que Tucídides planteja és que les apel·lacions a la moral no són útils per evitar les guerres. No, almenys, quan la desproporció de forces és molt gran i, amb això, també ho són els incentius per a un atac. Per tant, els realistes no desitgen la guerra o, fins i tot, volen evitar-la (això és immoral?). No obstant això, ens volen donar una lliçó de realitat ja que estan convençuts, en vista dels fets (perquè sempre parteixen d'aquests fets), que la millor recepta per evitar ser atacat és la dissuasió dels probables agressors, no amb paraules boniques sinó amb fets: llegiu, amb armes.

Matisarem això, buscant –ara sí– l'aproximació més exacta possible als ensenyaments d'aquest historiador hel·lè, sempre amb la mirada posada a comprendre més bé la lògica subjacent a tots els realismes:

1. D'acord amb els barems segons l'ús de la teoria de la guerra justa, que exposo en un altre dels meus llibres, però que no és objecte d'anàlisi en aquest que el lector ara té entre mans.

- a) cal separar l'anàlisi moral de la geopolítica, sota pena de no entendre res, d'autoenganyar-nos sobre les nostres opcions i de no poder prevenir les situacions de més risc per a la pròpia supervivència;
- b) perquè aquest fi és l'autèntic imperatiu moral que hauria de guiar les conductes dels nostres governants: la moral de la supervivència;
- c) la qual cosa no vol dir que el realisme, amb Tucídides al capdavant, sigui insensible a altres derivades, també d'ordre moral. Sense anar més lluny, ell va ser asprament crític amb la manera com Atenes es va comportar al camp de batalla i va acusar-la d'exercir una violència innecessària per a la seva victòria, durant (i després de) la lluita pel control de l'illa de Melos. És a dir, conceptes com ira, impietat o venjança van sortir a col·lació a l'obra de Tucídides per injuriar així els atenesos, malgrat ser vencedors (GARCÍA PICAZO, 2016:59). De manera que aquests excessos difícilment poden formar part de l'erari conceptual propi del realisme.

Al cap dels segles, van arribar altres autors, també convertits en clàssics, que es van refermar en aquestes mateixes tesis. El més conegut de tots és Thomas Hobbes, autor, entre altres llibres, del *Leviatan* (1651). Home que era entre els més cultes de la seva època, després d'iniciar els seus estudis a Oxford i doctorar-se a Cambridge, exposa què passa a qualsevol societat quan no hi ha un poder central prou fort per mantenir l'ordre. Ens interessa molt tot el que planteja ja que no cal estar-hi gaire avesat per comprendre que l'Organització de les Nacions Unides (ONU) dista molt de poder exercir aquest rol actualment. A tall d'exemple: el seu trist paper a la guerra d'Ucraïna. Ni va poder evitar-la ni després ha estat capaç de reconduir la situació, fins al punt que ha estat condemnada a la més absoluta irrellevància. No és qüestió que això agradi més o menys. És el que hi ha.

Hobbes accepta l'axioma de Tucídides: hi pot haver un raonament moral (ell ho intenta) sempre que tinguem clar que, en aquest tipus de situacions, la regla d'or de la moral és la recerca de la supervivència (cal afegir-hi que en un entorn hostil). Tant és així que Hobbes qualifica aquesta regla d'or com la *primera llei de la naturalesa*. Hobbes –contra el que de vegades se'n diu– no creu que siguem dolents per naturalesa. Allò que som, per naturalesa, és interessats i, des d'aquesta perspectiva, tenim tendències egoistes. Per això admet que, mentre no hi hagi escassetat de recursos, podrem detectar, fins i tot, comportaments amables i solidaris envers els altres. En les seves pròpies paraules, el que hi haurà és «compassió i rebuig de les grans desgràcies dels altres» (HOBBS, 1992: 47). Si és així, quin és el problema? L'escassetat, generadora de competència per recursos escassos, sobretot quan és tan important que amenaça la pròpia supervivència. Des del moment en què apareixen els primers indicis d'aquesta escassetat sorgeix, així mateix, la desconfiança mútua. A cada societat, això pot tenir a veure amb el menjar, l'aigua potable, el repartiment de la riquesa i –afegim-hi pel nostre compte–, a escala internacional amb la mirada d'avui, els hidrocarburs i els combustibles derivats, les terres rares, el gra o les principals rutes comercials i el seu control. D'aquí, finalment, l'aparició de la situació en què, segons el nostre autor, «l'home és un llop per a l'home».

Aleshores, com a bon realista, Hobbes ens adverteix de possibles causes de la guerra. I, com a bon realista, també, pugna per trobar camins per a la pau. Ara bé, una vegada més, res a veure amb les bones paraules. L'única solució que veu factible és, precisament, la instauració d'un *Leviatan*, és a dir, d'un Estat dotat d'amplis poders per mantenir l'ordre i així posar fi al desgavell d'enfrontaments que hi ha per tot arreu. Però també, si cal, dotat de poders per donar menjar als pobres d'aquesta mateixa societat, ja que és part del mateix. Una cosa semblant cal dir, doncs, en l'àmbit de les relacions internacionals. Plantejat això, què passa mentre no arriba aquest *Leviatan* mundial? Que cada Estat manté, és clar, el seu dret a la legítima defensa, amb els seus propis mitjans. Encara que, segons alguns exegetes de la seva obra,

Hobbes apunta també, com a transició entre l'anarquia que regeix les relacions internacionals al segle XVII i l'adveniment d'aquest poder omnímode, la possibilitat que es donin equilibris de poder entre diversos Estats, de manera que a cap li surti a compte atacar els altres (CHRISTOV, 2015).²

Després d'aquesta entradeta, ja estem en condicions de fer una exploració sobre els antecedents més propers en el temps: els de la primera meitat del segle XX.

ANTECEDENTS RECENTS

Afortunadament per al lector, hi ha un ampli consens acadèmic sobre els qui han de ser considerats precursors de la teoria realista contemporània. Un dels més citats és el britànic Edward Carr. La seva vida i obra són molt útils per entendre com es poden compartir els suggeriments de Tucídides més de dos mil·lennis després que ens els llegués, fet que de pas els converteix en imperibles.

Però Carr no va defensar sempre aquest paradigma. Perquè, paradoxalment, molts dels millors exponents d'aquesta generació de realistes arriben a aquesta escola des dels seus antípodes. En efecte, es van formar en altres coses diguem-ne que força més idealistes. Però... es van adonar que eren aproximacions inútils per fer front a la realitat, que és del que es tracta, i tard o d'hora se'n desenganyaven. De fet, Carr no es va formar, inicialment, en el realisme. Al contrari. Va ser un funcionari del ministeri d'assumptes exteriors del seu país que, tal com va passar amb altres contemporanis seus, en acabar la Primera Guerra Mundial, dolorosa com no n'hi ha d'altra, va apostar fort per la Societat de Nacions (la preqüela de l'ONU), de la qual també va ser assessor. Ho va ser, però va acabar per desil·lusionar-se'n. D'aquesta experiència sorgeix la seva gran obra: *La crisi dels vint anys (1919-1939)*, publicada per primera vegada l'any en què va començar la Segona Guerra Mundial –malgrat la Societat de Nacions que, és clar, ni va saber ni va poder fer res per evitar-la ni per reconduir els fets després de la ruptura de les hostilitats. En aquest llibre es burla, literalment, del fet que els diplomàtics i altres «utòpics»³ s'havien arribat a creure això que, a l'àmbit de les relacions internacionals, la deliberació substituiria les guerres i que el poder seria eliminat de les relacions entre Estats (CARR, 2004: 158). Que bonic! Sí, molt... Llàstima que, segons Carr, tot això sigui absolutament fals.

Tant és així que diu, a desgrat seu, que això que hi ha una «comunitat» de nacions és una altra fal·làcia.⁴ I, a sobre, es refereix despectivament als qui, seguint en l'àmbit de la Societat de Nacions fins al final, però cada cop més allunyats de la realitat, en termes dels «metafísics de Ginebra». La cosa és greu perquè, segons Carr, aquests mateixos idealistes, utòpics i metafísics són... corresponsables de la Segona Guerra Mundial! Sí, ja sabem que la van començar Hitler i Stalin, envaint Polònia de comú acord. Però Carr addueix que les potències occidentals van ser incapaces de dissuadir nazis i bolxevics perquè patien una patologia molt greu en relacions internacionals: patien ingenuïtat. D'això a l'esclat de les hostilitats només hi va haver un pas.

El francès Raymond Aron sol ser pres com l'altre gran precursor, encara que només fos perquè Henry Kissinger, un dels polítics realistes més perspicaços de la història, s'hi referís com «el meu mestre». De tota manera, Aron és realista per això i per moltes més coses. La seva obra fonamental data del 1962, en plena maduresa intel·lectual, ja que publicava regularment des dels anys quaranta i cinquanta del segle XX. Es tracta del llibre *Pau i guerra entre les nacions*. És destacable que la seva trajectòria és força similar a la de Carr. Com ell, els seus orígens no són en el realisme. Per contra, de jove, Aron era pacifista, en virtut de socialista. Tot i això, en la seva maduresa va abraçar lògiques realistes, en virtut de conservadores. Un altre convers desenganyat, si voleu.⁵ El més curiós és que, en els últims anys de vida, Carr no ocultava les seves simpaties per l'URSS, mentre que Aron feia el mateix amb

2. Christov ho assenyala a partir d'un dels passatges més citats del *Leviatan*, en què Hobbes diu que els més forts poden veure's tenallats per una «coalició de febles». Recordo aquest passatge, però discrepo de la interpretació de Christov perquè crec que, en aquesta mateixa cita, Hobbes està donant arguments, directament, per demostrar que fins i tot els més forts voldrien posar fi a una anarquia que en teoria els afavoria, per així fer el salt a la creació d'un *Leviatan*.

3. «Utòpic» és, sempre segons Carr, qui creu que els «propòsits» poden prevaldre sobre els fets.

4. Tingueu en compte que, en ciències socials, la paraula «comunitat», derivada de l'alemany *Gemeinschaft*, implica compartir valors, no merament arribar a acords puntuals.

5. N'hi va haver més, també molt coneguts, a més de Carr i Aron. Em ve a la memòria el cas de Walter Lippman, que va participar en primera persona en l'elaboració del manifest del president nord-americà Wilson, considerat aleshores com un dels textos cabdals de l'idealisme traslladat al camp de les relacions internacionals. Sí, però després es va passar al camp realista sense rubor, adduint coses com ara que la política ha de ser avaluada en funció dels seus mèrits, no de la seva popularitat. Ja està bé, doncs, que el polític (i, no cal dir, l'analista) es dediqui a posar un llacet al que la gent vol sentir. Perquè, en el millor dels casos, això no serveix per a res i, en el pitjor, és enganyar-nos i enganyar els altres. I ficar la pota fins al fons...

l'OTAN i el bloc occidental, liderat pels EUA, la qual cosa demostra que hi ha realistes a tots els costats, si la mirada hagués de ser ideològica.

Quina va ser la transició de Raymond Aron? Després de buscar sense gaire rendiment el que ell mateix definia com les «lògiques d'allò que és desitjable», es va proposar desxifrar les «lògiques d'allò que és real», ja que el que és peremptori, deia, és intentar entendre el món. Podem preguntar-nos, vist el que s'ha vist, si Aron allunya la moral de les seves anàlisis. La resposta, com passa amb la resta dels realistes, dista de ser plana: Aron admet la importància de la moral per a la presa de decisions polítiques. Tot i això, descarta dues coses, a saber, que existeixi una pretesa «moral universal» i que tenir en compte allò que la moral doni de si, a cada època i lloc, ens hagi de portar a incórrer en «moralismes» (ARON, 1974: xix). Per tant, la seva aproximació és poc dogmàtica sobre això i continua pensant que el primer que l'analista ha de fer és comprendre quins interessos estan en joc. Sap (i exposa) que el món està regit per oligarquies... No és gaire donat a romanticismes: assumeix que aquestes elits busquen el poder i que força vegades els seus interessos topen i conclou que la imatge més real del món es condensa en la idea que el presideix un «xoc constant de voluntats» (ARON, 1985: 79-80), tant de tipus econòmic com polític i, finalment, militar.

Aquest és el seu punt de vista i el seu punt d'arribada. Això també em va bé per exposar una cosa que probablement ja tingui el lector en suspens. Si aquests són els precursors però encara no pas els autèntics realistes... Què marca la diferència? La qüestió es pot col·legir de la manera de treballar d'Aron: fa un diagnòstic (cosa que no és poc) però no el fa servir per desenvolupar una teoria més completa (i més complexa) que vagi més enllà. L'aproximació d'Aron és més temptativa que no pas científica. En canvi, els realistes que seguiran la seva estela, o la de Carr, sí que s'afanyaran per dialogar amb les principals escoles de les ciències socials del moment per tal d'oferir una explicació holística del funcionament del món, a partir del comportament de les seves unitats principals, que són els Estats. Encara més: les pretensions dels realistes són científiques.

Això és el que canviarà, sobretot a partir de l'aportació del nord-americà Hans Morgenthau a qui, normalment, se'l considera com el pare de la teoria realista contemporània, deixant de banda els antecedents.

CAP A LA MADURACIÓ DE LA TEORIA REALISTA: EL CAS DE MORGENTHAU

El seu cas també és curiós: va ser un realista perseguit al seu propi país, per oposar-se a la guerra del Vietnam. Va estar al punt de mira de l'FBI (això, amb tota seguretat) i, probablement, de la CIA. Potser per això, una de les acadèmiques espanyoles més prestigioses sobre la matèria, que va desenvolupar la seva tesi doctoral sobre l'obra de Morgenthau, el va descriure com un «pacifista americà del segle XX» (BARBÉ, 2003: 43). Exagerat? Per descomptat. Intencionadament? També, a mi m'ho sembla. Per què? Perquè amb Morgenthau es demostra, una vegada més, que la correlació que alguns volen vendre des de mitjans poc acadèmics (polítics i periodístics) entre realisme i bel·licisme és una de les mentides més grosses que es poden sostenir. O, com jo mateix vaig assenyalar, d'una manera equilibrada i crec que didàctica, en un altre llibre...

Succeeix que Hans Morgenthau és un defensor de la *Realpolitik*, de manera que ni li agraden les guerres (encara que calgui conviure amb aquesta circumstància) ni creu factible assolir la pau per mitjà de gestos i paraules (encara que li agradi la pau). És un bon resum del que significa ser realista (BAQUÉS, 2023b: 45).

La realitat és complexa i Morgenthau és com la realitat mateixa. Malgrat tot, podem obtenir algunes màximes a partir de la seva obra, que resumeixo a continuació.

TAULA 1.1. Màximes de Morgenthau, 1990	
a) La política està governada per lleis objectives, que estan arrelades en la naturalesa humana.	L'avantatge d'aquest axioma és que permet extrapolar anàlisis i conclusions de diferents èpoques i llocs.
b) Tant els individus com els Estats prenen decisions estimulats pel seu «interès, definit en termes de poder».	L'inconvenient de no acceptar aquest axioma és l'elevada probabilitat de quedar fora de joc.
c) El principal interès és la supervivència.	Això no implica que no n'hi hagi d'altres, com la llibertat o la persecució d'un projecte polític determinat, però estan sempre supeditats a la seva condició de possibilitat, que és aquesta mateixa supervivència.
d) Això implica una crida a la prudència política.	La imprudència en la presa de decisions pot posar en risc aquesta supervivència.
e) El poder és entès com dominar les opinions i les conductes dels altres.	En funció del propi interès.
f) Cal fugir tant de presumptes morals absolutes com de la tirania del dret internacional.	Per paradoxal que pugui semblar, totes dues coses ens poden conduir a postures imprudents, per dogmàtiques, incloent-hi les guerres.
Noteu que els punts d) i f), destacats aquí a mode de compendi, reforcen aquesta sensació que el realisme és lluny, molt lluny, de promoure les guerres.	

(^c) Font: MORGENTHAU, 1990:43-59.

En definitiva, Morgenthau va fer molt per avançar cap a una autèntica teoria de les relacions internacionals, en què els Estats continuaven sent els actors principals, encara que ja fos vigent l'ONU perquè, igual que succeí abans amb els seus precursors (Carr, Aron) a l'època de la Societat de Nacions, res no feia entendre que l'ONU seria capaç d'operar com un *Leviatan* mundial digne d'aquest nom. El temps li ha donat la raó... Mentre que, pel que fa a la conducta dels Estats, Morgenthau sempre els va veure com a actors que intenten maximitzar el seu poder, en funció de les circumstàncies, possibilitats i oportunitats. Això no vol dir que aquesta idea fos agradable per a ell, de la mateixa manera que els diagnòstics del metge o els veredictes del jutge no sempre registren les seves preferències personals (si és que mai ho fan).

Aleshores, es pot dir que hi ha un abans i un després de Hans Morgenthau. És a dir, també hi ha un després. Per tant, sorgeixen nous realistes i, de fet, noves escoles dins del realisme. De llavors ençà, fins avui, la dinàmica ha estat sempre la mateixa: cada nova escola detecta algun defecte a l'anterior i apareix per resoldre'l i millorar aquesta teoria, les bases primordials de la qual van ser exposades amb tanta claredat per Morgenthau en els termes que aquí hem citat.

LA IRRUPCIÓ DEL NEOREALISME, A PARTIR DE L'OBRA DE WALTZ

Kenneth Waltz, també nord-americà, ha estat l'autor més citat de la història, no només en l'àmbit del realisme sinó, en general, en el més ampli de les relacions internacionals. Val la pena, doncs, aturar-se a la seva obra. Pot ser considerat com un deixeble de Morgenthau, sempre que s'afegeixi que Waltz detecta un inconvenient important a l'obra del primer, de manera que dedica bona part del seu esforç intel·lectual a resoldre aquesta mancança. I ho va fer amb tanta empena que, arran d'aquest esforç, va sorgir una teoria realista dotada d'una (forta) personalitat pròpia: el realisme estructural, també conegut com a neorealisme. Per això, el primer que farem és entendre el significat del prefix «neo», que anteposem al concepte.

De què es tracta? Senzillament, Waltz identifica que Morgenthau estava massa centrat en l'anàlisi de l'Estat, com a mònada. En canvi, això eclipsava la mirada més necessària per entendre les raons per les quals els Estats es comporten com ho fan: segons Waltz, les raons no són dins l'Estat sinó al seu entorn, format per altres actors, normalment també Estats, que constitueixen, al marge de quina sigui la seva voluntat, un sistema interconnectat d'elements (un sistema d'Estats, en aquest cas), de tal manera que el moviment de qualsevol afecta automàticament els altres. És allò que, amb el pas del temps, es coneixerà com la perspectiva «sistèmica» de les relacions internacionals.

Tot això està molt influït per les principals modes científiques de l'àmbit, més general, de la ciència política: el conductisme, la teoria del càlcul racional i, finalment, per descomptat, la versió primigènia de la teoria de sistemes, divulgada pel polític nord-americà David Easton (EASTON, 1989). En aquest sentit, Waltz va ser un home del seu temps; a més, va apostar per ser un científic social perquè va dotar la seva obra d'una patina a penes entrevista a la de Morgenthau i molt allunyada de les intuïcions de Carr o d'Aron.

Però, per entendre els seus detalls, farem un breu recorregut per les obres més importants de Waltz. La primera, escrita als anys cinquanta del segle XX, és un llibre que porta per títol: *L'home, l'Estat i la guerra*.⁶ Waltz hi apunta la ineficàcia de les receptes pacifistes a l'hora d'evitar les guerres. Per tant, una vegada més, ens trobem davant d'un realista preocupat per les guerres i amb ànim de buscar solucions a aquest problema. Però, una altra vegada, al marge dels somnis pacifistes. Què es proposa? Operar científicament, per intentar aïllar les causes de les guerres. Igual que faria un metge que investigués una infecció, en definitiva.

En aquesta primera obra defineix i explora tres possibles variables explicatives: la que resideix en la (perversa) naturalesa humana, la que descansa en el tipus de societat i/o Estat i la que depèn del sistema polític mundial.

Assenyala que totes tres tenen el seu pes, però que no pesen el mateix. La primera faria recaure la causa de les guerres en el caràcter dels governants, en les seves ambicions o en les seves ànsies de venjança; la segona insinua que en societats amb valors defensors de la no-bel·ligerància, sobretot si són democràtics, hi haurà poca o nul·la propensió a la guerra. Aquestes dues variables les aplega sota l'epígraf de *causes immediates o eficients de la guerra*. Tot i això, no li semblen suficients per explicar les guerres que esclaten, i les que no. Per què? Perquè, diu, per més bel·licosa que sigui una persona i al marge de quina sigui la seva ideologia o la forma de govern en què es desenvolupa, si aquesta persona aprecia que, en cas de fer servir la violència, no tindrà premi (com a poc) i/o rebrà un fort càstig (com a màxim), l'usual és que no faci el salt. Waltz proposa un exemple banal i, per això, molt didàctic: hi pot haver molta gent amb necessitats econòmiques, que es plantegi atracar un banc per resoldre-les. Ara bé, si són conscients que la majoria dels atracadors acaben morint en ple atracament a les mans de la policia (recordeu que ell és dels EUA), o bé acaben passant la resta de la seva vida a la presó,

6. En anglès, *Man, the State, and War. A Theoretical Analysis* (1959).

no cometran cap atracament. Encara que siguin éssers profundament immorals. És qüestió de càlcul racional.

TAULA 1.2. Variables en les causes de guerres que esclaten, i les que no. El cas de Corea del Nord

Jo posaré un exemple molt actual que, per raons cronològiques, Waltz no va poder entreveure: el líder nord-coreà, Kim Jong-Un no destaca precisament per ser una persona afable ni freda en els seus raonaments (primera variable de Waltz); al seu torn, lidera un Estat totalitari, per mor de dictatorial (segona variable de Waltz).

Però... des que governa no ha esclatat cap guerra, ja que no ha atacat ningú, malgrat que no n'hi falten motius (la manera com va acabar la guerra de Corea, per no afegir altres incomoditats actuals amb els defensors de l'estatu quo, principalment els EUA, o amb el seu veí coreà del sud o amb el Japó).⁷

La raó és a la tercera variable: en el sistema. Perquè Kim Jong-Un se sent dissuadit pels EUA o per la coalició entre Corea del Sud (que és, en si mateixa, una potència militar), el Japó i els EUA. L'ONU explica poc, o res, és clar. Però això és suficient.

Per això, Waltz entén que la tercera variable incorpora les *causes permissives* o *subjacents* de tota guerra (WALTZ, 2001: 233-235). És a dir, es converteix en la variable explicativa, en darrera instància. Això és el que Morgenthau no havia encertat a veure, ja que estava massa centrat en l'anàlisi dels Estats com a unitats. En síntesi, la clau per evitar les guerres estarà al sistema polític mundial. No en les paraules boniques ni en bones intencions de ningú (que no cal presumir, per si de cas). Però tampoc en el tarannà dels governants ni en la forma de govern. Aleshores, si s'aconsegueix que el sistema generi desincentius per a l'agressió, com que els Estats són actors racionals, no hi haurà noves guerres. Però n'hi podria haver, governi qui governi, i al marge de cada règim, si el sistema és incapaç de garantir el càstig dels infractors. La dissuasió és, doncs, allò altre de la guerra, el seu oponent conceptual i la solució més factible en un món que no és una autèntica comunitat (*gemeinschaft*).

Després, en la seva obra més important, escrita vint anys després (*Teoria de la política internacional*, del 1979), el que farà és desenvolupar fins a les seves últimes conseqüències aquesta tercera variable, oblidant les altres dues, ja descartades al seu primer llibre. És a dir, explica el funcionament del sistema polític mundial. I aquesta és l'essència del neorealisme, com a corrent diferenciat del realisme clàssic de Morgenthau, així com el significat del prefix «neo». Per tant, en els paràgrafs següents veurem a quin punt arriba la teoria del nostre autor.

De moment, identifica el mecanisme que pot evitar les guerres. No es tracta de l'ONU, és clar. Ni del dret internacional (igual de clar). Sinó d'allò que Waltz defineix com la *lleï de la gravetat de les relacions internacionals* (WALTZ, 1988: 186 i 188-189). És a dir: l'equilibri de poder. En puritat hi ha dos tipus d'equilibri. L'anomenat equilibri intern, que consisteix que l'Estat que se senti amenaçat pugni per incrementar el seu poder militar fins a igualar, virtualment, el seu potencial agressor i amb això aturar el seu ímpetu. Ara bé, moltes vegades això serà massa oneros, de manera que és més freqüent l'anomenat equilibri extern, que consisteix que l'Estat que es trobi en perill formi part d'una coalició d'Estats que, junts, sí que es puguin equiparar en poder a l'Estat amb ànsies expansionistes.

Waltz afegeix, per cert, que aquestes aliances, eminentment defensives, solen plantejar-se al marge de quines siguin les ideologies, o les formes de govern, de cada Estat. Al cap i a la fi, la molt catòlica Espanya tenia una aliança amb la molt jacobina França, a principis del segle XIX, per equilibrar la potència dominant (el Regne Unit). Però quan Napoleó va mostrar unes intencions especialment agressives contra Espanya, el país es va aliar amb el molt protestant Regne Unit, per

7. Les coses com siguin: als anys trenta del segle XX, el Japó va dur a terme un genocidi a Corea, que al Nord encara cou molt.

equilibrar França. Tot això dona a entendre a Waltz que s'ha sobrevalorat el paper de les ideologies o dels tipus de règim en les anàlisis de relacions internacionals. Això mateix es podria dir del seu propi país. El mite de torn apunta que els governs republicans (llegiu, conservadors) són més proclius a les guerres i, com a mostra, les intervencions a l'Afganistan (2001) i l'Iraq (2003) que successius governs demòcrates han tancat (Obama, Biden). Ja, però... Sota quin govern va començar la de Vietnam? Kennedy, amb l'escalada militar ordenada per Johnson (tots dos demòcrates). I, per cert, qui l'abandona és Nixon (republicà). Aleshores, per entendre les causes de les guerres, és millor fixar-se en els senyals del sistema polític mundial. La tesi de Waltz és que se sobrevaloren els aspectes programàtics i ideològics.⁸

També indica que l'experiència demostra que, encara que sembli contraintuïtiu, el fet que diversos Estats mantinguin bones relacions comercials entre si, no solament no contribueix a la pau sinó que és un esperó perquè esclatin noves guerres. L'exemple que prefereix és el de la Primera Guerra Mundial: Alemanya, França, Regne Unit, Itàlia o Rússia eren, respectivament, els principals creditors i deutors recíprocs. I, tot i això (o per això, com diu Waltz) es van trencar les hostilitats. Per què? Perquè aquestes mateixes relacions econòmiques generen opcions de xantatge als socis (i futurs contendents). Això no és potser el que ha passat a Ucraïna? Efectivament: Rússia era la principal proveïdora d'hidrocarburs d'Europa occidental, el símbol de la qual era el ja destruït *Nord Stream II*. En particular, Alemanya i Rússia tenien molts acords en aquest àmbit que Biden no estava disposat a tolerar. En síntesi, la interdependència econòmica genera inestabilitat, davant la qual cosa Waltz proposa que els Estats siguin cada vegada més autàrquics, amb diverses mesures.⁹

Com podeu comprovar, la tesi de Waltz apunta que l'equilibri de poder genera una situació satisfactòriament pacífica per als Estats implicats. Així és, segons el seu punt de vista. Per això, aquest autor, a més de ser considerat l'adalil del neorealisme (que algunes vegades també és definit com a realisme estructural), ho és també del corrent del realisme o neorealisme defensiu. No en va, segons el seu criteri, l'equilibri passaria per sobre de les ambicions dels Estats.

En tot cas, el neorealisme defensiu compta amb altres avaladors, que han generat les seves variants. Convé destacar-ne dos, que analitzarem a continuació: Stephen Walt i Robert Gilpin. El primer dels citats, Walt, és qui defineix la tesi de «l'equilibri d'amenaçes»; Gilpin fa el mateix amb la teoria de «l'equilibri intern». Anem per parts... per poder assumir els aspectes més idiosincràtics de cadascun d'aquests enfocaments.

Walt assumeix la part principal de l'obra de Waltz, però no sense retrets. Entén que, a més de les dades objectives sobre el poder que maneja el seu predecessor, cal tenir en compte un factor subjectiu: la sensació d'amenaça percebuda per les parts. Així, Walt planteja que hi ha quatre elements que fan pensar en un ànim agressiu per part d'un Estat: la capacitat militar relativa (o comparada); dins seu, la seva capacitat per a l'ofensiva; la seva proximitat geogràfica amb qui se sent amenaçat i, finalment, la percepció d'inseguretat d'aquest Estat, que dependrà de l'agressivitat de les intencions percebudes. Els tres primers elements són compatibles amb l'argument de Waltz i el quart és la novetat.

En funció d'aquests paràmetres, els Estats menys poderosos i agressius tendiran a unir-se, a forjar aliances defensives, per propiciar amb això el subsegüent «equilibri extern» (WALT, 1987: 1; 1997: 157). Noteu, doncs, que Walt acabarà sent el principal teòric de les aliances internacionals a les files realistes (i m'atreveixo a dir que, en general, en l'àmbit de les relacions internacionals). Això sí: tampoc no hi ha cap impuls moral darrere d'aquestes aliances. El que hi ha és la identificació d'una amenaça compartida. Aquest és el factor agregatiu. Dit això, ens podem preguntar quin impacte explicatiu real pot tenir el plantejament de Walt, en comparació amb

8. En aquest cas, el poder militar dels EUA no va ser dissuadit per possibles aliats del Vietnam, com Rússia i la Xina.

9. En el cas dels hidrocarburs, Waltz advoca per incrementar —més enllà del que marca la racionalitat econòmica— les reserves de cada Estat, així com per la conveniència de recórrer a l'energia nuclear com a font alternativa i, per cert (dirien alguns), menys contaminant. Així mateix, apunta com a avantatge que, fins als anys setanta del segle XX, els EUA gairebé no obtenien cru de l'Orient Mitjà o de l'Iraq, però augura que quan això canviï hi haurà perill de guerra... la qual cosa remet a un dels motius reals de la guerra de l'Iraq del 2003, amb la manca d'armes de destrucció massiva i de terroristes abonats per Saddam.

el de Waltz, que, sense emfatitzar tant el rol de les aliances també parlava de l'equilibri extern, de caire defensiu.

A la taula següent poso un exemple de la meua collita per mostrar-ho.

TAULA 1.3. Sobre les aliances al final de la Segona Guerra Mundial

Mirem què va passar al final de la Segona Guerra Mundial. Els EUA i els Estats d'Europa occidental s'uneixen al si de l'OTAN, per equilibrar l'URSS. Fins aquí, els fets. La pregunta és: quina teoria ho explica millor?

Segons Waltz, l'equilibri de poder passa per balancejar el més fort, independentment de la ideologia de cada Estat. Si fos així, i com que la potència més forta del moment eren els EUA (sense anar més lluny, única potència nuclear en aquell temps), el que hauria d'haver passat és una aliança entre l'URSS i els Estats d'Europa occidental, per balancejar els EUA. Però, notòriament, no va ser el cas.

En canvi, si apliquem la tesi de Walt, l'aliança es fa per balancejar la potència que genera més temor als altres. I això va ser el que va passar. Simplement, els països d'Europa occidental no temien els EUA (tot i ser el més fort) però sí temien l'URSS, ja que Marx havia dit que era peremptori estendre la revolució a altres països, a més de Rússia, sota pena que aquesta revolució emmusteis. A més, després de la Primera Guerra Mundial, els bolxevics ja van intentar una cosa semblant, amb un assalt —encara que fallit— a Varsòvia, i amb soviets a Alemanya, a Hongria i a les urbs més industrials del nord d'Itàlia (allà anomenades «consells»). Hi havia, doncs, antecedents.

En conseqüència, va ser el *factor subjectiu*, en forma de percepció de l'amenaça, el determinant de la política d'aliances de la segona postguerra mundial. No va ser el poder militar, assumit en abstracte (sobre balanços militars, si es prefereix).

En el cas de Gilpin, el que planteja a la seva obra més important, *Guerra i canvi en l'ordre mundial*, de 1981¹⁰ és una adaptació tant de l'escola del *rational choice*, pròpia de la ciència política, com de les teories econòmiques marginalistes, a l'àmbit de les relacions internacionals, pensant sempre en clau geopolítica. La seva postura és senzilla i fàcil d'entendre: els Estats assumiran riscos i passaran a l'ofensiva si entenen que els costos derivats d'aquesta guerra són inferiors als beneficis que en poden obtenir (en forma de recursos econòmics, guanys territorials i, fins i tot, prestigi). Per tant, anar a la guerra o no depèn d'un càlcul de probabilitat.

Si és així, el que pot semblar sorprenent és que classifiquem Gilpin com a neo-realista defensiu. Però la clau és a les conclusions. Perquè, segons el seu parer, partint del càlcul que proposa, el més usual és que, a mesura que els Estats més poderosos amplien els seus dominis, també van assumint més costos, derivats de gestionar aquests dominis. I derivats, així mateix, de disposar d'una població més pròspera però també més aburgesada, cada cop menys propensa a fer servir la força per defensar aquests nous dominis. En efecte, Gilpin té molta sensibilitat per la sociologia, que li fa veure qüestions que altres autors passen per alt: més riquesa, més PIB, més classe mitjana, és també... menys esperit guerrer i més necessitat d'invertir en tecnologies i en contractar soldats professionals per defensar els èxits anteriors. D'aquesta manera, més aviat que tard aquests Estats arriben a la conclusió, sense sortir de la seva tendència a emprar com a barem el càlcul racional, que els costos marginals derivats d'una nova campanya militar superen els beneficis marginals que derivarien d'una victòria hipotètica.

10. En anglès, *War and Change in World Politics*.

L'estela de Gilpin va ser seguida per un altre clàssic, dins del neorealisme: Jack Snyder, per mitjà del seu llibre *Myths of Empire* (1991). La tesi de fons és la mateixa: afegir més territoris als que ja es tenen, mitjançant conquestes, no és barat. No ho és en si mateix i ho és menys quan s'atenen als seus efectes en el sistema polític mundial. L'equació és la següent: si un Estat creix massa, passa allò que Snyder defineix com a *overexpansion* i l'efecte d'aquesta premissa serà, lògicament, que altres Estats crearan una coalició antihegemònica amb la idea d'evitar que continuïn aquestes tendències expansionistes. Al·ludeix, per emfatitzar aquesta idea, a la formació d'una *overwhelming coalition*. Així que, en resum, qui s'expandeix mitjançant conquestes, paradoxalment, tendeix a quedar aïllat i envoltat per tercers desitjosos de frenar-lo. Per tant, es cava la pròpia fossa, en allò que Snyder defineix com *self-encirclement* (SNYDER, 1991: 60).¹¹ D'aquesta manera, Snyder confessa la seva proximitat al neorealisme defensiu i admet que, més que engegar noves conquestes, el que hauria de fer tot Estat intel·ligent és adherir-se a les tesis basals de Kenneth Waltz, cosa que reforça, en última instància, el lideratge de Waltz en tot l'espectre acadèmic del neorealisme defensiu.

Com es pot apreciar, en tots els casos treballats hi ha una similitud amb les tesis de Waltz, en la mesura que allò que evita noves guerres és un sistema de desincentius (no tant la moralitat ni el dret). Ara bé, els desincentius de Waltz depenen de la dissuasió dels altres, mentre que en el cas de Gilpin depenen d'una anàlisi més introspectiva (encara que el model de Waltz, alhora, contribueixi a explicar com, quan i per què a un Estat potencialment agressiu ja no li surten els comptes).¹²

Sigui com sigui, com a resum d'aquest epígraf, de les obres d'aquests autors es pot aduir que la tendència natural de l'ordre mundial és que, fins i tot les grans potències, atenyin una situació raonablement satisfactòria per a la seva seguretat (que és el que intenten maximitzar, per davant del seu poder), situació que anomenen «equilibri» (ja sigui de poder –Waltz–, intern –Gilpin– o d'amenaques –Waltz–, respectivament), i que redueix les seves expectatives revisionistes de l' statu quo. No perquè de cop i volta hagi canviat la seva moralitat i hagin esdevingut actors, diguem-ne, bondadosos o solidaris, sinó perquè senzillament aquest revisionisme no els surt a compte, en termes de càlcul racional: perquè els mecanismes de dissuasió contra el més fort o agressiu funcionen; perquè els costos de crear i/o mantenir un imperi són exagerats, o perquè funciona la dissuasió contra l'actor més amenaçador, sigui el més fort o no. En tots tres casos, aquests arguments traspuen optimisme, si del que es tracta és d'assolir la pau o evitar que aquesta degeneri en futures guerres. I, coherentment amb els seus fonaments, sense que sigui necessària la contribució del dret internacional ni d'organitzacions com l'ONU (encara que sí, si escau, d'aliances defensives que certifiquin aquests equilibris o balancejos, generadors de dissuasió i desincentius per als actors hipotèticament revisionistes).

UN CANVI DE RASANT: EL NEOREALISME OFENSIU

Un altre dels grans canvis al si de la gran família (no sempre ben avinguda) realista va sorgir a partir dels anys noranta del segle xx i es va consumir el 2001 amb la publicació del llibre de John Mearsheimer, *La tragèdia política dels grans poders*.¹³

No crec que es pugui parlar de ruptura, però hi va haver canvis rellevants que no es poden minimitzar. No va ser una ruptura perquè Mearsheimer reconeix el seu deute intel·lectual, no només amb Waltz sinó fins i tot amb Morgenthau, i ho fa de manera explícita, perquè no hi hagi dubtes. Fins a cert punt, albira la seva obra com una síntesi entre les dels seus dos precursors. De Morgenthau assumeix que els Estats continuen sent els principals actors i, sobretot, que la seva tendència natu-

11. Així és com el Japó dels anys trenta del segle xx, en expandir-se cap a Manxúria i la península de Corea va acabar eliminant, inopinadament, tot futur de pau per al seu propi projecte polític.

12. Encara que no és l'única cosa rellevant, noteu que, en el càlcul que cal fer, també adquireix molta rellevància la situació de les finances de cada Estat. Aquest factor ha contribuït que es vegi la tesi de Gilpin com una bestreta de la branca neoclàssica del realisme, la qual explorarem més endavant.

13. Primera edició en anglès, *The Tragedy of Great Power Politics*

ral és a maximitzar-ne el poder. De Waltz assumeix que no es pot analitzar el rol de cada Estat fora del seu context, que és el sistema polític mundial. Per això, Mearsheimer és, sobretot, un neorealista (amb prefix). No obstant això, en assumir que els Estats volen maximitzar el seu poder, es va distanciant de la hipòtesi merament defensiva que sostenen, cadascun a la seva manera, el mateix Waltz, Gilpin o Walt... i fins i tot Snyder.

Per això, el seu treball comporta una deriva que ens va separant de les conclusions, optimistes, treballades a l'epígraf anterior. Però... Com pot ser que arribi a conclusions tan diferents, si parteix de les mateixes premisses? De fet, Mearsheimer entén que, si bé els fonaments de l'obra del neorealisme defensiu són correctes (no hi ha res a restar)... són insuficients (hi ha coses a sumar). A aquella col·lecció d'arguments li falten alguns cromos. Aquí rau la clau. Quins són? Sobretot, dos. A saber... coincideix amb els seus precursors en els axiomes següents, que ell mateix incorpora a la seva obra:

- a) els Estats són actors racionals;
- b) que tracten de sobreviure en un entorn hostil, sense *Leviatan* mundial.

Però incorpora dos axiomes més, que els altres o bé obliden o bé no emfatitzen, és a dir...

- c) la incertesa sobre les veritables intencions dels altres presideix aquestes relacions;
- d) això genera la tendència de tot Estat a dotar-se d'armes ofensives, qüestió, a més, facilitada pels avenços tecnològics de les darreres dècades (MEARSHEIMER, 2001: 30-31).

Aquests dos últims elements mereixen una explicació addicional. Començo per la incertesa. Mearsheimer recorda que la història demostra que les aliances duren poc, que es desfan amb més facilitat que es teixeixen. Una imatge pot resultar evocadora. Pensem en la distribució d'aliances al final de la Segona Guerra Mundial: d'una banda, l'URSS, aliada dels EUA i de la Xina, però enfrontada a Alemanya i al Japó. Molt bé. Però, ara, repassem com estava aquest (mateix?) mapa d'aliances el 1947 (...tot just dos anys després!). D'una banda, els EUA, ara aliat d'Alemanya (RFA, que n'era la part principal), així com del Japó; sí, però enemistat amb els seus aliats anteriors, l'URSS i la Xina. Al seu torn... Quant dura aquesta aliança russo-xinesa? Es trenca a partir del començament dels anys seixanta del segle XX, malgrat que tots dos eren Estats marxistes leninistes. I fins i tot podríem afegir la gran jugada del realista Kissinger que, deu anys després, aconsegueix un acord entre els EUA i la Xina (*sic*), que impedeix qualsevol temptativa ulterior de recuperar la caduca aliança entre aquests dos gegants asiàtics.

Alhora, segons el nostre autor, el neorealisme ofereix una explicació científica a aquests nivells d'incertesa, a través de l'obra de Joseph Grieco, que cita. Es tracta de la *teoria dels guanys relatius*. D'acord amb aquest punt de vista, els Estats que formen aliances de tota mena, no pensen només en si hi guanyaran o hi perdran (cosa que es correspondria, amb una teoria dels guanys absoluts). Més aviat, pensen si hi guanyaran més o menys que els seus propis socis. Per què? Perquè, atesa la volubilitat de les aliances (aquesta deducció té una gran relació amb el que hem comentat al paràgraf anterior), el meu «amic» d'avui (ja ho poso entre cometes... Mearsheimer hi estaria d'acord) pot ser el meu pitjor enemic de demà. En síntesi, això passa perquè fins i tot els socis d'avui es veuen a si mateixos com els (potencials) competidors de demà. Per tot això, o bé hi guanyen més que els altres, o bé no arriben a cap acord.

La *teoria dels guanys relatius* explica, així mateix, que algunes organitzacions internacionals no operin a ple rendiment.¹⁴ Perquè una opció és no entrar-hi, certament, però l'altra és ficar-s'hi a dins, procurant dificultar els acords que potenciïn més altres socis que un mateix. Ambdues opcions es donen en el dia a dia i totes dues són perfectament compatibles amb el marc teòric definit per Grieco.¹⁵

Treballada la primera novetat de Mearsheimer en relació amb el neorealisme defensiu –la incertesa–, podem passar a la segona: la tendència a proveir-se d'armes ofensives.¹⁶ Davant la incertesa, planteja que el que és raonable és pecar per excés. L'argument de fons del nostre autor és que només pot estar segur de la seva supervivència l'Estat que no es limiti a balancejar els altres, sinó que tingui una gran superioritat armamentista en relació amb ells. Si no fos així, sempre podria ser objecte d'un atac preventiu. Per això, planteja que els actors poderosos (si poden), en comptes de conformar-se amb equilibrar els altres, optaran per buscar l'hegemonia. No creu que, a hores d'ara, sigui versemblant parlar d'hegemonia mundial,¹⁷ però sí parlar d'hegemonia regional. Això és el que busquen les grans potències: la Xina, a Àsia (davant la presència dels EUA); Rússia, a Europa (davant les ambicions de l'OTAN), i els EUA (de manera més indiscutible, de moment) a tot l'hemisferi americà.

El fet que pensar en clau ofensiva és una bona opció quedaria demostrat per la pràctica. Tal com es recull en un estudi empíric, titulat *Dubious Battles*, a 39 de les 63 guerres entre Estats que hi ha hagut entre 1815 i 1980 la victòria va correspondre a l'agressor (ARQUILLA, 1992: 4-5). De nou, no és un raonament moral, sinó un de basat en fets. Potser això no encaixi amb les pel·lícules de Walt Disney, però convé prendre'n bona nota. De fet, Mearsheimer assumeix que l'opció per una guerra preventiva és perfectament racional, per desarticlar així les amenaces que planin sobre un mateix.

Es pot afirmar que, als ulls de Mearsheimer, la recerca de l'hegemonia constitueix, en darrer terme, una estratègia de supervivència. Sí, però com que no és estrictament defensiva, sol provocar un dels malentesos més perillosos en el sistema polític mundial: el dilema de seguretat. És a dir, encara que el país que opta per ser hegemònic ho faci amb ànim de garantir la seva pròpia supervivència, és legítim que els altres Estats interpretin que és conseqüència d'un ànim expansionista i agressiu; així es dona peu, en el millor dels casos, a una cursa armamentista per intentar equilibrar aquesta situació i, en el pitjor, a l'esclat de guerres preventives abans que el reforçament militar de l'Estat que busca l'hegemonia sigui massa ostentós.

En conjunt, l'obra de Mearsheimer apunta menys optimisme que la dels diversos neorealistes defensius, ja tractats. Però és útil per entendre que, malgrat el diagnòstic dels seus antecessors, encara és possible que hi hagi guerres. En aquest sentit, com a mínim, constitueix una aportació interessant per a l'erari de l'escola realista, ara entesa en sentit ampli.

Més enllà d'això, Mearsheimer també és conegut per catalogar una sèrie de comportaments que els Estats solen emprar per maximitzar la seva posició en la lluita pel poder, típica del sistema polític mundial, però assumint els mínims costos possibles en aquest afany. A la taula 1.4 en reproduïm uns quants, de manera sumària.

14. Durant dues dècades, l'Organització per a la Cooperació de Shanghai (OCS) n'ha estat un bon exemple, atesos els recels entre la Xina i Rússia. Després de la guerra d'Ucraïna, veurem què passa. Però fins i tot la UE, quan es parla de qüestions de política exterior, seguretat i defensa, planteja els mateixos biaixos. Això ho plantejo, amb més detall, en un altre lloc (Baqués, 2023). Per no parlar del gran suport que Polònia dona a Ucraïna (contra Rússia) i, en canvi, tan poc que tolera (o gens) que el gra ucraïnès surti per Polònia cap a Europa occidental... encara que això fastiguegi Ucraïna.

15. El filòsof eslovè Zizek posa un exemple d'aquesta lògica, a partir d'un conte popular del seu país. Hi havia una bruixeta que concedia desitjos per tot arreu però amb una condició: que, d'allò que algú demanés, el seu veí n'obtingués el doble. Aquesta bruixeta se li va presentar a un pagès que, després de fer els seus càlculs, després de ponderar què suposaria demanar alguna hectàrea més de terreny o alguns caps de bestiar més, va dir: «vull que m'arrenquis un ull!». Doncs això és, també, un subproducte de la teoria dels guanys relatius... ho sabes –o no– aquesta bruixeta. Però el pagès sí que raonava en aquests termes.

16. No entro aquí en el debat sobre què són armes defensives o ofensives. És obvi que un sistema antiaeri és defensiu, però no és evident què és l'artilleria de campanya, per exemple. O fins i tot un míssil balístic intercontinental. Per tant, cal entendre Mearsheimer, en termes d'armes i doctrines (d'ocupació de la força) ofensives. El que queda clar en una altra de les seves obres, ja que ell mateix ho exposa, és que és perfectament conscient d'aquest debat, i també que s'inclina a pensar que les armes, com a tals, difícilment poden ser considerades defensives o ofensives (MEARSHEIMER, 1994/5: 23).

17. A causa que els oceans compliquen que fins i tot l'Estat més poderós domini la resta i pel fet que ja hi ha diverses potències nuclears.

TAULA 1.4. Comportaments dels Estats per maximitzar la posició, segons Mearsheimer

<i>Bloodletting</i>	<p>Es dona quan un Estat (A) aprofita que el seu rival geopolític (B) entra en guerra amb un altre Estat (C) per desgastar (B), donant suport a la part més feble (C). Quins exemples en podem posar?</p> <ul style="list-style-type: none"> • L'actual guerra d'Ucraïna és un cas evident: (A) és els EUA, (B) és Rússia i (C) és Ucraïna. • La tardana entrada dels EUA a la Segona Guerra Mundial, deixant que el Regne Unit es desgastés en solitari contra l'Alemanya de Hitler, n'és també un bon exemple, ja que d'aquesta manera, a canvi d'algun enviament d'armes al Regne Unit, quan era a punt de ser envaït per les hosts de Hitler, la Casa Blanca va contribuir a l'enfonsament dels seus competidors: tant l'imperi britànic com el Tercer Reich.
<i>Bait and bleed</i>	<p>Es dona quan s'arriba a la mateixa situació del <i>bloodletting</i>, però pel fet que és A qui provoca la guerra entre B i C.</p>
<i>Buck-passing</i>	<p>Consisteix a aconseguir que un tercer Estat sigui el que es carregui la responsabilitat de balancejar la potència revisionista, amb ànim de quedar al marge de la pugna.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Això va passar al començament de la Segona Guerra Mundial, tant per part de França com de l'URSS, davant de les ànsies expansionistes de Hitler. El tractat Molotov-Ribbentrop era part d'aquesta estratègia: assenyalar França com a víctima propiciatòria quan Alemanya busqués nous territoris, així com gra per a la seva població. Alhora, l'aversion gal·la a renovar acords defensius amb Rússia donava a Hitler el senyal que, si atacava l'URSS, França no respondria.
<i>Balancing</i>	<p>Aquesta és la paraula anglesa emprada per fer al·lusió a l'equilibri de poder, de manera que aquesta estratègia també queda incorporada al diccionari de Mearsheimer, això sí, com una més, perquè ja no és cap llei de la gravetat de les relacions internacionals.</p>
<i>Bandwagoning</i>	<p>Jugar al cavall guanyador. Es tracta de pactar amb el potencial agressor, per assegurar-se'n el favor i, fins i tot, participar en els beneficis de les seves futures victòries.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Una cosa així va fer Mussolini, quan va ficar Itàlia a la Segona Guerra Mundial, mentre Alemanya reclamava com a propi el territori italià de l'Alto Adige, aprofitant que Alemanya havia derrotat França a la primavera de 1940 i sospitant que Itàlia podria fer-se seva Tunísia (cosa que no va passar) i Còrsega (cosa que sí que va passar), mentre seria respectada per Hitler (cosa que sí que va passar, almenys fins a l'estiu de 1943). • Romania va fer el mateix, diverses vegades, en el transcurs de la Segona Guerra Mundial: les seves tropes van atacar l'URSS al costat d'Alemanya, quan el Tercer Reich semblava més fort, però després van atacar Alemanya, al costat de l'URSS, quan Stalin va aconseguir la victòria.
<i>Appeasement</i>	<p>Es tracta de permetre a l'adversari que assoleixi alguns dels seus objectius, sense el desgast que significaria enfrontar-s'hi, potser per acabar perdent la guerra.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dinamarca ho va posar en pràctica a la Segona Guerra Mundial, en permetre que les tropes alemanyes envaïssin el seu territori sense engegar ni un sol tret.

Podem afegir, per acabar aquest apartat, que Mearsheimer té una bona opinió de les quatre primeres estratègies esmentades (MEARSHEIMER, 2001: 165), cosa que no passa amb les dues darreres. I és que, al final, Itàlia va ser envaïda per l'Alemanya nazi a partir de l'estiu del 1943; Romania va perdre territoris després de la Segona Guerra Mundial (en benefici de l'URSS i, fins i tot, de Bulgària), i Dinamarca va haver de ser, literalment, rescatada per potències occidentals... que no es van conformar a jugar a l'apaivagament.

A LA RECERCA DE LA SÍNTESI PERFECTA: EL BALANÇ DEFENSIU-OFENSIU DE VAN EVERA

Van Evera s'inscriu en la tradició realista i, a més, es troba entre els autors més crítics amb les «fallides idees de la pau» dels partidaris del desarmament, del pacifisme o fins i tot de les institucions internacionals (VAN EVERA, 1999; 2). En aquest sentit, i en altres, la seva obra és una continuació de la de Kenneth Waltz: el seu objectiu és revelar les causes de les guerres, amb la mirada posada a assolir i mantenir la pau. Quina és la diferència? Que, tornant als fonaments, és a dir al Waltz de 1959, si bé assumeix que les dues primeres variables no són prou explicatives, també pensa que la tercera (el sistema) –que sí que era satisfactòria per a Waltz– deixa prou a desitjar. Per aquest motiu, es proposa arribar a definir una mena de quarta variable, que seria el balanç ofensiu-defensiu.

De manera que la millor recepta per a la pau no és sempre l'equilibri, eminentment defensiu, ni tampoc la recerca de l'hegemonia, eminentment ofensiva. És que hi ha situacions (a evitar) que propendeixen a les guerres. Això passa quan la conquesta de nous espais és massa fàcil (*easy conquest*), la qual cosa sol tenir com a colofó el predomini de les estratègies de caire ofensiu (*offense dominance*). Això, a més, conté mals efectes col·laterals perquè, per posar un dels diversos exemples proposats per Van Evera, si un Estat detecta aquesta tendència i se sent amenaçat és possible (fins i tot probable) que iniciï les seves pròpies campanyes militars expansives, per guanyar terreny per dotar-se d'una bona defensa en profunditat, arribat el moment. De manera que aquestes dinàmiques ofensives tendeixen a ser retroactives i a generar espirals d'agressivitat per tot arreu.

Quan se li demana més concreció, Van Evera l'ofereix. Les dinàmiques ofensives són el producte de diversos factors:

- a) el «fals optimisme» de certs governs, que tendeixen a sobreestimar el seu poder i a subestimar el dels altres;
- b) la irrupció d'algun avantatge (per exemple, tecnològic) que fomenti la idea que una guerra preventiva podria tenir èxit;
- c) un canvi sobtat en la distribució del poder (potser perquè alguna vella aliança d'equilibri estigui ja molt erosionada o no sigui creïble per més temps), i
- d) l'acumulació de recursos militars durant llargs períodes de temps, si no ha estat contestada de manera equivalent (VAN EVERA, 1999: 5).

En tot cas, Van Evera apunta que, la majoria de vegades, les guerres són el resultat d'errors de càlcul (VAN EVERA, 1999: 6 i 256). No en va, ni tan sols l'acumulació d'arguments apuntada al paràgraf anterior, sol ser suficient per assegurar la victòria de l'agressor. Per això, i gràcies als ensenyaments de la història, sabem (o podem arribar a saber) que la conducta més racional és no anar a la guerra. Potser l'ha influït molt un dels seus estudis de cas preferits: l'esclat de la Primera Guerra Mundial, que ell atribueix al culte a l'ofensiva propi de l'època. Però que, a la pràctica, es va convertir en tot el contrari: una penosa guerra de posicions (i de desgast, amb una enorme atrició per a totes les parts en lliça). No és cap altra la conclusió d'aquest representant del neorealisme. Potser és pel tenor d'aquesta conclusió que Van Evera –tot i que vol buscar una síntesi entre les tesis de Waltz i les de Mearsheimer i distanciar-se de tots dos– sol ser considerat, més aviat, com un neorealista defensiu.

EL REALISME NEOCLÀSSIC: EL RETORN DELS FACTORS INTERNS

Tot i que autors com Gilpin van apuntar maneres en aquesta direcció, fa més de quatre dècades, s'ha hagut d'esperar fins a temps molt recents per comprovar l'aparició d'un grup de realistes disposats a posar en primera línia les qüestions internes de cada Estat o societat per tal d'entendre quina és la política exterior d'aquests mateixos Estats, així com, si escau, la seva major o menor propensió a la guerra. Això ni era obvi ni era fàcil, a partir de la llarga ombra de Waltz, que tant menyspreà la segona variable explicativa (la domèstica) a la seva obra del 1959, en benefici de la tercera (la sistèmica) quan es tracta d'entendre el comportament dels Estats.

Significa això que els defensors del realisme neoclàssic deixen de ser neorealistes? Sí i no. Ho matisarem. Passa que, encara que admeten la vigència del marc teòric sistèmic postulat per Waltz, al mateix temps n'apunten el caràcter incomplet. Per tant, sí, creuen que el sistema polític mundial conté una part de l'explicació de la conducta dels Estats i, per tant, dels motius de les guerres. Tanmateix, de vegades això no funciona així, és a dir Estats que –d'acord amb la lògica de Waltz– haurien d'haver equilibrat un possible agressor, no ho van fer. De manera que cal cercar una explicació a aquesta inacció, així com a altres conductes aparentment irracionals.

Així, l'explicació no rau en una manca d'intel·ligència, sinó en la interferència causada per factors d'índole interna. Però també influeix molt el fet que els realistes neoclàssics assumeixen, com els seus precursors neorealistes, que el sistema polític mundial genera uns senyals que cal tenir en compte (i és el que intenten els Estats) però que disten de ser clars –afegeixen. Gideon Rose, aleshores el principal divulgador de la teoria realista neoclàssica, els defineix, en anglès, com a *murky* –que podem traduir com a tèrbols o borrosos– (Rose, 1998: 152). D'aquesta manera, això deixa molt marge a la interpretació que cada Estat faci d'aquests senyals, raonablement. Si bé, alhora, el que és borrós o tèrbol ofereix més marge per a lectures errònies o poc afinades.

Tant és així que es pot dir, almenys pel que fa a la primera onada d'autors del realisme neoclàssic, que el seu afany és explicar les raons per les quals de vegades (només de vegades) el previst per Waltz deixa de complir-se. Vistos així, aquests autors són més waltzians que el mateix Waltz. Però això té truc. En veritat, assumeixen que els casos desviats són de tanta substància que cal incorporar al marc teòric una nova variable explicativa. Una que ja no és el sistema sinó, precisament, la situació domèstica. I en això segueixen un camí que mai no hauria aprovat Waltz. Així ho va exposar Gideon Rose (1998: 145-146). En tot cas, la funció del realisme neoclàssic seria emplenar els buits del neorealisme per dotar-lo de més capacitat predictiva. No tant la de construir una teoria alternativa.

Podem posar-ne un exemple històric, que acostumo a reproduir a classe, i que és molt expressiu. El recull a les seves obres un altre dels grans guies del realisme neoclàssic: Randall Schweller. A principis del segle XIX, quan Napoleó declara la guerra a diversos països europeus, ho fa sabent que gaudeix d'un important avantatge: el servei militar obligatori, implantat per primera vegada el 1793 pels jacobins i només vigent a França. Tan important va ser aquest pas, que sol ser considerat com una RAM (Revolució dels Assumptes Militars). En una època en què els exèrcits eren intensius en personal, això li permetia mobilitzar prop d'un milió d'homes. Un dels Estats afrontats per França era Prússia. Així, què hauria d'haver fet Prússia per equilibrar França? De moment, aplicar el servei militar obligatori al seu país, que sense aquesta opció de reclutament amb prou feines podia sumar unes desenes de milers d'homes. Això és el que diria la teoria de Waltz. Però el cas és que Prússia no ho va fer. Per què? Schweller diu que la causa d'aquesta passivitat no és deguda al sistema (que convidava a fer el contrari) sinó a un factor intern. Aquesta és la (nova) clau.

Concretament, el rei Frederic Guillem III de Prússia estava convençut que, si concentrava en quaters els seus súbdits (fins llavors camperols dispersos), els armava i els donava instrucció militar... podia esclatar una revolució al seu país. I, vist el que s'ha vist, preferia perdre la guerra contra França però conservar el seu cap (SCHWELLER, 2004). En definitiva, un problema d'ordre intern inhibeix la resposta correcta en el marc del sistema polític mundial. En el cas proposat, degut a un *underbalancing*, és a dir, sense l'equilibri de poder que podria haver evitat la guerra (segons la teoria de Waltz). Però Schweller adverteix que poden haver-hi desviacions de tota mena: des del *non-balancing* nu i cru (que, a més, podria donar una explicació al supòsit més qüestionat per Mearsheimer, l'*appeasement*) fins al cas més oposat de l'*overbalancing*. Posem un exemple d'això darrer: la guerra de les Malvines. Es va tractar d'una mala aposta per a Argentina, atesa la notable superioritat militar del Regne Unit. Però, probablement, la decisió presa pel govern de Buenos Aires va tenir a veure amb el fet que regia els designis del país una dictadura, que era cada vegada més impopular, de manera que es van agafar a la pugna per les Malvines per generar un corrent patriòtic que donés aire al règim. De nou, en tot cas, un factor domèstic inhibeix el càlcul racional correcte. Fixem-nos que, en els dos casos esmentats, per una raó (balancejar per sota del raonable) o una altra (sobrereaccionar), la inhibició d'aquest càlcul racional va coadjuvar (com a mínim) a la guerra.

En conseqüència, es pot dir que «en els casos en què els Estats reaccionen a les pressions del seu entorn més enllà dels límits de la conducta normal –massa poc, massa tard, massa exageradament o massa de pressa– té sentit investigar la qüestió domèstica» (PARENT I BARON, 2011: 205). Tant és així que altres realistes neoclàssics com Fareed Zakaria assumeixen que la seva teoria aborda el pes de les variables internes com si fossin... una patologia! (ZAKARIA, 1992: 192-193). És a dir, malgrat tot assumeixen el rol directiu del sistema mundial però demanen (i reconstrueixen pel seu compte) una teoria capaç d'explicar els casos desviats. Potser prenent-ne consciència, Schweller (2004: 168) va arribar a dir que el que ell elabora és una «teoria de l'error», capaç d'explicar-ho racionalment o, almenys, raonablement, evitant caure en el parany de presumptes aleatorietats. Un cop més, aquesta forma d'argumentar situa la teoria de Waltz com la pedra filosofal del neorealisme, perquè encara explica els casos normals.

El mateix Zakaria fa una anàlisi més àmplia dels EUA al llarg de la seva història. Explora les raons per les quals, després de la seva independència a finals del segle XVIII i malgrat el seu potencial, triga tant a consolidar-se com una potència mundial. Hi va haver indicis, sí: la doctrina Monroe (1823) culminada 75 anys després amb la derrota espanyola a Cuba i Puerto Rico, n'és un. Així mateix, els EUA van tenir un paper rellevant a la Primera Guerra Mundial i van contribuir a la creació de la Societat de Nacions, però es van abstenir d'entrar-hi i tampoc van aprofitar la victòria a la Gran Guerra per posicionar-se a Europa.

Per què els EUA, sent com eren una potència emergent, no van maximitzar les seves opcions per a contribuir a equilibrar potències com l'Alemanya nazi o el Japó imperialista dels anys trenta del segle XX, fins que va ser massa tard? Doncs bé, Zakaria té la resposta: per causes internes.

Els EUA tenien massa problemes domèstics, fins i tot estructurals, que els van impedir prendre decisions adequades a escala planetària: era tot just un país *in fieri*, massa descentralitzat,¹⁸ amb dificultats per establir el control sobre el seu Oest i amb més inconvenients derivats d'una mala governança (corrupció i gangsterisme endèmics, sense anar més lluny). Ho resumeix dient que, durant massa anys –dècades, en realitat– els EUA eren un «Estat descentralitzat, difús i dividit» (ZAKARIA, 1998: 10). Sigui com sigui, constitueix un exemple magnífic de com el factor domèstic explica tant o més que el sistema polític mundial la conducta dels Estats, fins i tot el de les grans potències.

18. Recordem que comença tan sols com una confederació, més tard vertebrada entorn d'un federalisme centripet.

Com a compendi d'això anterior, Schweller ofereix un marc explicatiu parsimoniós i, per això, molt útil. Hi hauria, segons ell, fins a quatre variables domèstiques que inhibeixen la capacitat dels Estats per prendre la decisió més racional, d'acord amb els senyals oferts pel sistema, en un moment determinat. Si bé, en veritat, es tracta de dos «paquets» de dues variables perquè unes afecten la voluntat dels Estats per actuar racionalment, mentre que les altres afecten la capacitat mateixa per fer tal cosa.

Les dues primeres són la manca de cohesió entre les elits de cada país, d'una banda,¹⁹ i la manca de consens entre aquestes mateixes elits, d'altra banda.²⁰ Alhora, les variables que afecten la capacitat són la manca de cohesió social²¹ i la vulnerabilitat del règim per motius estructurals (SCHWELLER, 2006: 11-12 i 47-55).²²

L'INSTITUCIONALISME LIBERAL

El primer dels corrents alternatius al realisme que cal analitzar es pot definir com a liberalisme, com a institucionalisme o com una combinació de tots dos conceptes. De fet, neix com a liberalisme i, amb el transcurs del temps, s'associa amb una de les escoles més conegudes de les ciències socials: l'institucionalisme.

Que sigui el primer dels corrents alternatius al realisme es deu a dos motius: un de lògic, un altre, cronològic. Des del punt de vista lògic, constitueix una alternativa però només fins a un cert punt. És a dir, com veurem, l'institucionalisme liberal no és el revers de la moneda realista, sinó que inclou alguns ingredients compatibles (o fins i tot compartits) amb el realisme. A mesura que avancem, sí que tindrem ocasió de veure escoles que aspiren a destruir el realisme i el seu llegat. Mentre que, des d'un prisma cronològic, és la més antiga de les alternatives al realisme. D'aquesta manera, encara que no sigui l'alternativa més crítica, és la que obre la veda.

Cal rastrejar-ne els orígens cap al segle XVIII. Concretament, l'obra del baró de Montesquieu *L'esperit de les lleis* (1735) incorpora moltes de les claus per entendre aquesta escola. Encara que probablement sigui Immanuel Kant (gairebé contemporani seu) qui hagi fet més per popularitzar el liberalisme en general, així com per aplicar-lo a l'àmbit de les relacions internacionals, en particular, sobretot a partir del seu opuscle *La pau perpètua* (1795). Però no és possible entendre l'aproximació de Kant a partir d'una aportació tan condensada (i petita). Per això, també treballarem les seves *Idees per a una història universal des del punt de vista cosmopolita* (1784), on trobem els fonaments de la seva obra en el tema que ens ocupa. I això sense perjudici que, si cal, afegim algunes reflexions incrustades a la seva *Metafísica dels costums* (1797). En tercer lloc, per entendre els orígens d'aquesta escola, cal treballar l'obra del més radical dels seus membres, també contemporani de Kant: Thomas Paine, autor d'*Els drets de l'home* (1791) i de *Common Sense* (1776), a banda que nosaltres treballem amb alguna edició de les seves obres completes, per tal d'obtenir i portar a col·lació cites especialment rellevants per a la comprensió dels seus plantejaments.

Si seguim l'obra dels tres clàssics recuperats aquí, podem traçar l'evolució del liberalisme, taxonòmicament, ordenant aquests autors de menys a més incisiu. És relativament fàcil, perquè concorda amb la presentació feta.

ELS FONAMENTS DE L'ESCOLA LIBERAL: MONTESQUIEU, KANT I PAINE

Montesquieu prepara el terreny. La tesi bàsica de la seva obra, sempre amb la mirada posada a evitar guerres, és que això només serà factible si trobem meca-

19. Deguda, per exemple, a la fragmentació ideològica.

20. Deguda a diferències de diagnòstic respecte d'una mateixa realitat, encara que en aquest segon cas no hi hagi problemes de fragmentació ideològica.

21. Seria una situació similar a la primera variable però en el conjunt de la societat. Pensem en països com Turquia, que es debat entre el kemalisme laicista i la recuperació de l'islam.

22. Un cas típic és el de la manca dels mitjans necessaris (fins i tot econòmics) per aplicar, arribat el moment, la millor decisió possible. En aquest sentit, l'argument de Schweller queda molt a prop de la coneguda teoria de la racionalitat limitada d'Herbert Simon.

nismes alternatius de relació entre Estats que vagin convertint la guerra en una cosa poc útil o, fins i tot, contraproductiu. Com es pot apreciar, l'argument del noble gal tampoc no és de caràcter moral. El mecanisme concertat és, segons ens diu, el comerç.

Pot operar com a bàlsam. En part, perquè en la mesura que un s'acostuma a resoldre els seus dilemes comerciant, també s'està acostumant a resoldre'ls negociant, fugint dels enfrontaments armats (així que aquest mecanisme és molt actitudinal: diguem que l'hàbit del comerç suavitzava els costums). És el que en les ciències socials sol definir-se com la generació d'una *path dependence*. En part, igualment, perquè un cop assumida aquesta solució, la guerra només complica les transaccions entre productors i consumidors... Quin sentit té agredir els nostres clients o els nostres proveïdors, ja sigui de matèries primeres o de manufactures? Tan convençut n'està Montesquieu que, sent com era partidari de crear nous impostos, fins i tot sobre la renda, proposa que els Estats suprimeixin les duanes.²³ Així –apunta–, el comerç s'incentivarà gairebé per inèrcia. I, amb això, la pau internacional. Lacònicament manifesta que «l'efecte natural del comerç és la pau» (MONTESQUIEU, 1985: 222).

Montesquieu, d'altra banda, estudia les condicions de possibilitat de la democràcia. Ja sigui en format republicà, ja sigui com a monarquies constitucionals. No creu que hi hagi un únic format de govern a defensar. Depèn, diu, del «clima». Però quan ell empra aquesta paraula (que, en el seu cas, és d'argot) no es refereix a la meteorologia, sinó als costums o usatges de cada lloc (ell en diu *moeurs*, en francès). Amb tot, entén que els sistemes de democràcia representativa tenen molts avantatges i es proposa analitzar en quines condicions poden florir, i resistir.

És important per a la pau mundial que els Estats siguin democràtics? Per Montesquieu, això és poc rellevant. Per què? Precisament, pel pes del comerç com a variable explicativa. És a dir, tan convençut estava que el comerç amansa les feres, que creia que fins i tot les monarquies absolutes deixarien de considerar raonable les agressions a tercers, si es poden beneficiar d'aquest comerç. Aleshores, no solament no es dedueix de la seva obra que el comerç sigui el camí que condueix a la democràcia, sinó que fins i tot s'entreu que n'és una alternativa. Si més no pel que fa a assolir i mantenir la pau mundial.

Kant farà més passos, seguint l'estela del francès. De fet, també concedeix un valor enorme al comerç internacional pels mateixos motius. Però hi ha una diferència substancial entre tots dos.

I és que l'alemany opina que sí que és necessari, per tancar el cercle, que els Estats vagin abraçant la democràcia representativa –que ell anomena règim republicà–, sense perjudici que (com ja li va passar a Montesquieu) hi inclou tant règims sense rei com monarquies parlamentàries. El que li sembla contraproductiu és el manteniment de monarquies absolutes.²⁴ Ara bé, no és una tasca fàcil, ja que Kant té impulsos realistes que es fan evidents cada cop que afronta el tema de l'antropologia, i que després trasllada al comportament dels Estats.

Fins i tot podem llegir experts que apunten que, en això, que és basal, Kant és molt a prop de Hobbes (GARCÍA PICAZO, 2016: 281). Ni més ni menys. Diagnòstic amb què estic plenament d'acord. Per aquest motiu, i altres, jo apuntava uns paràgrafs més enrere que l'idealisme no és una autèntica alternativa al realisme, sinó que, en molts aspectes, inclou alguns ingredients compatibles (o fins i tot compartits) amb el realisme.

Com ara quins? Vegem-ho amb detall seguint Kant, l'adalil del liberalisme, però menys idealista –i, per descomptat, menys utòpic– del que alguns tòpics assenyalen... El de Königsberg apunta coses com que «a partir d'una fusta tan recargolada com de la que està fet l'home no es pot tallar res totalment recte» (KANT, 2010: 12). I no és una frase aïllada. Vegeu el paràgraf següent, molt elaborat, extret de la mateixa obra:

23. Montesquieu té una filosofia liberal, però una economia que avui anomenaríem socialdemòcrata. De fet, l'impost sobre la renda, pel qual advoca, era tremendament impopular entre els economistes de l'època, especialment al seu país, amb Turgot com a principal detractor. Tot això confereix més realç, si és possible, a la seva aposta per erradicar l'impost de duanes.

24. Tot i que també és molt crític amb les democràcies pures, a l'estil de Rousseau. Igual que Montesquieu, tem que les monarquies absolutes degenerin en tiranies; no menys que les democràcies directes degenerin en anarquies. S'hi pot veure, així mateix, l'influx aristotèlic i platònic, molts segles després que els clàssics grecs ens advertissin del mateix doble problema.

La dificultat (...) és la següent: l'home és un *animal* que, quan viu entre els de la seva espècie, *necessita un senyor*, ja que certament abusa de la seva llibertat respecte dels seus semblants i, encara que com a criatura racional desitja una llei que posi límits a la llibertat de tots, la seva egoista inclinació animal l'indueix a exceptuar-se a si mateix a la mínima ocasió (KANT, 2010: 12; cursiva de l'original).

Per tant, l'ésser humà és interessat, egoista, no pensa en els altres i sempre està disposat a saltar-se les normes que ens donem per a un govern millor, en funció d'aquests interessos individuals. Però hi ha un halo d'esperança, encara que això també ens recordi a Hobbes (què hi farem!): com que és tan egoista, desperta l'hostilitat dels seus congèneres i sent la necessitat de defensar-se'n. La qüestió és que, de vegades, aquesta mateixa dinàmica tan poc solidària el pot conduir a assolir algun tipus d'acord, per sobreviure en aquest entorn hostil. Al final, com Hobbes, Kant és també un contractualista. A aquesta tendència d'arribar a acords, encara que sigui una mica a la desesperada, a contractar, i a fi d'assegurar la pròpia supervivència, Kant li posa un nom significatiu: la «insociable sociabilitat» de l'ésser humà (KANT, 2010: 8), encara que de vegades al·ludeix per referir-s'hi a l'«egoisme ben entès» (idem: 96). Si s'actua així, encara és possible evitar les guerres. Però no perquè siguem bons ni perquè tinguem un elevat sentit de la moral, sinó, simplement, en les seves pròpies paraules, perquè «fins i tot un poble de diables la pot evitar» si té «sentit comú» (KANT, 1932: 46). Noteu això mitjançant una cita més extensa de Kant:

A causa d'un egoisme ben entès (...) això acabarà per estendre's a les relacions interestatals dels pobles fins arribar a la societat cosmopolita, sense que amb això hagi d'augmentar gens ni mica la base moral del gènere humà, per la qual cosa seria indispensable una mena de nova creació (una influència sobrenatural). I és que tampoc no hem d'esperar gaire dels homes en relació amb el seu progrés cap a millor. (KANT, 2010: 96-97)

I, tot i així (o per aquesta mateixa raó), cal esforçar-se, perquè admet que la pau no és l'estat natural de la humanitat. A l'inrevés: la «guerra no necessita motius ni impulsos especials, ja que està empeltada en la naturalesa humana» (KANT, 1932: 44). Ni més ni menys. Sens dubte, hem vist realistes més optimistes que Kant...

Ara bé, sabem que el comerç internacional és un dels instruments que, sense deixar d'estar presidit per l'egoisme, com a mínim apunta al sentit comú i marca el camí de certes dinàmiques cooperatives, ja que Kant ho considera «incompatible amb la guerra» (KANT, 1932: 50). El que Kant afegeix, pel seu compte i risc, quant a la intuïció primigènica de Montesquieu, és la conveniència que, estirant al màxim aquest sentit comú, s'avanci cap a un «pacte de nacions». Que, a més, ho sigui de «nacions lliures».

Això és, aposta perquè els Estats que el conformin siguin repúbliques, en el sentit que ell assigna a aquesta paraula, i que sabem que inclou les monarquies parlamentàries, i no les democràcies directes o pures. Ell no creu que s'hagi d'imposar a ningú aquest sentit republicà (dada important, que vull que el lector retengui, pensant en futures comparacions). Però sí que creu que, en la mesura que només puguin ser part d'aquest pacte els Estats de tal signe, es generarà un incentiu perquè altres, voluntàriament, transitin cap a aquest estàndard. Sigui com sigui, Kant no avala cap *Leviatan* mundial. Al contrari: apunta cap a un *foedus*, en forma de federació internacional, potser algun dia mundial, però on cada Estat conservi la seva autonomia (KANT, 2018: 182-183). Aleshores, aquesta mena de cercle virtuós format pel comerç i la gradual extensió del nombre de repúbliques seria l'autèntic camí cap a la pau. És per això que Kant sol ser considerat com el pare de la teoria de la pau democràtica, segons la qual, les democràcies no fan la guerra entre si i no comencen cap

guerra, encara que es puguin defensar armes en mà de les agressions d'Estats que encara no han aconseguit aquests estàndards.

Anem avançant. Però, de la trilogia d'autors clàssics apuntada, ens falta encara oferir unes pinzellades de l'obra del més incisiu dels tres, Tom Paine. Aquest britànic de naixement va morir com a ciutadà francès, després de donar suport a qualsevol cosa que s'assemblés a una revolució, a la seva època.²⁵ Que hi hagués molta violència pel mig, li era absolutament igual. Per ell, clarament, el fi justifica els mitjans. També convé apuntar aquest fet, per si a algú se li acudeixen coses rares, com ara traçar ponts entre el liberalisme i el pacifisme. Paine era el *súmmum* d'un idealisme aplicat a les relacions internacionals que arriba als nostres dies i que, lluny d'acabar amb les guerres, les incentiva. Ell deia: «es podria aplicar a la raó i a la llibertat allò que Arquimedes va dir de les forces mecàniques: *doneu-me un punt de suport i aixecaré el món*» (PAINE, 1984: 158). Hi pot haver res més contrari a la lògica realista? No ho crec. És important tenir-ho en consideració perquè, si fins i tot Waltz va reivindicar els indicis realistes de Kant (WALTZ, 1962: 331-332), aquesta possibilitat es trenca amb Paine. Amb ell, el liberalisme es fa més idealista, per a les coses bones... i per a les dolentes. I, així, talla els fils que, a través de Montesquieu i de Kant, tendien ponts amb el realisme.

La frase que apel·la a Arquimedes queda bonica i segurament faria les delícies dels alumnes d'educació primària o de secundària i, fins i tot, d'algun professor des-pistat. Però... A què es refereix Paine? Si s'ha seguit el fil argumental d'aquest capítol, és fàcil d'exposar-ho... Montesquieu confia en el comerç per evitar les guerres i menysprea el fet de la forma de govern; Kant confia en el comerç com a condició necessària, però ja no suficient, per erradicar la guerra, de manera que afegeix la necessitat que els Estats es vagin transformant en repúbliques. Doncs bé... Paine assumeix tot això: planteja que el comerç internacional ajuda;²⁶ assumeix que convé que els Estats siguin repúbliques, però afegeix que, si alguns no fan aquest pas... se'ls ha de forçar, fins i tot militarment. Per tant, Paine inaugura la teoria de la imposició de la democràcia, si cal mitjançant el recurs a la guerra. Vist així, ja no és tan clar que la frase bonica, adaptada a partir d'Arquimedes, sigui tan fàcil de pair. Amb tot, té adeptes, fins i tot avui. Però no per això deixa de ser un argument polèmic.

D'ell es diu que és el primer gran intel·lectual autènticament cosmopolita: un «ciutadà del món» (DICKINSON, 1996: 228). Tanmateix, alhora, fomenta la imatge d'un país concret (en aquest cas, els EUA) com a portador d'un programa per «reformar l'ordre global» (KEANE, 1995: xiv). De manera que Paine barreja coses diferents perquè pren els interessos dels EUA com a sinònims dels interessos de la humanitat (FITZSIMONS, 1995: 579). «Cosmopolites» d'aquests, n'hi ha molts. Tot i que la línia que els separa d'un neoimperialisme és molt, molt prima. Abans de res, Paine va postular la necessitat que els EUA i França declarassin la guerra al Regne Unit, a finals del segle XVIII. Sense èxit... Si això hagués passat, és molt probable que hagués canviat el trajecte de la història, ja que Napoleó difícilment hagués perdut la guerra que va acabar amb el seu imperi *in fieri*, pocs anys després (el 1815).

LA MADURACIÓ DE L'INTERVENCIÓ LIBERAL: WILSON

Woodrow Wilson, sí, em refereixo a aquest president dels EUA (des del 1912, pel Partit Demòcrata), que va signar el cèlebre manifest dels 14 punts en què, entre altres coses, defensava un presumpte dret a l'autodeterminació dels pobles. Presumpte, escric, perquè ell mateix mai no ho va acceptar a la pràctica. Wilson és un polític i, per això, hauria de quedar exclòs d'un llibre seriós sobre relacions internacionals. Però l'hi incloc perquè també va tenir una vida acadèmica. Va arribar a ser el rector de la Universitat de Princeton, cosa que tampoc va contribuir a la seva productivitat científica. Però, de fet, abans que aquestes vicissituds li impedissin

25. Paine va abraçar primerament la causa de la independència dels EUA i, després, la Revolució Francesa.

26. DORFMAN, 1938: 373; FITZSIMONS, 1995: 576; WALKER, 2008: 59-60.

desenvolupar-se plenament com a intel·lectual, ens va llegar alguna obra que no té pèrdua. És el cas del seu llibre, de diversos toms, *A History of The American People: Critical Changes and Civil War* (1902). Això és el que, en el seu cas, marca la diferència amb el polític estàndard, poc o gens donat a pensar i escriure en aquests termes.

Wilson no atribueix aquest presumpte dret a l'autodeterminació a les nacions. No és nacionalista ni creu en el principi de les nacionalitats. En tot cas, l'atribueix a col·lectius la independència dels quals impliqui un increment dels drets per als seus membres.

Per aquest motiu, lluny de fomentar-ne l'exercici, des del seu càrrec de comandament als EUA (com a «comandant en cap», com solen dir per allà), va fomentar just el contrari: intervencions militars del seu país al territori d'altres amb l'argument (o amb l'excusa, ja que aquesta interpretació és, com a mínim, versemblant) que els EUA reconeixen més drets que els països que envaeixen. D'aquesta guisa, Wilson avala l'agressió (encara que no l'anomeni pel seu nom, per descomptat) dels EUA a països com Cuba, el 1917; República Dominicana, entre 1916 i 1924; Haití, en reiterades ocasions, des del 1914, i Mèxic, el 1916-1917. Aquestes són les campanyes que ell mateix va ordenar. Però la seva opinió és la mateixa, com es podia esperar, de conquestes anteriors al seu mandat. Dedica algun esforç, per exemple, a parlar de la conquesta de Texas o de la incorporació als EUA dels territoris ubicats entre Oregon i el riu Gila o, fins i tot, de Califòrnia i Nou Mèxic –tots aquests fets consumats a mitjan segle XIX. De tantes i tan grosses campanyes militars es limita a dir, jocosament, que van ser territoris incorporats a la sobirania dels EUA, sobretot a costa de Mèxic, «amb facilitat» (WILSON, 1908, I: 122). Cap retret moral. Per contra, felicitacions, moltes felicitacions, perquè així més individus gaudirien de millors drets: els defensats als EUA. Així també va construir el seu imperi romà, certament.

Alguns exegetes de la seva obra apunten que Wilson va anar tan lluny que bé mereixeria ser qualificat com l'adalid d'un «liberalisme il·liberal» (DESCH, 2007/8: 1), si bé després s'hi repensen per admetre que en veritat la llavor de les polítiques de Wilson es troba en el mateix liberalisme, sense adjectivar (ídem: 8). Recordeu, si no, la deriva de l'obra de Paine, ja comentada.

Per rematar la jugada, a l'obra de Wilson es pot comprovar el seu menyspreu cap als pobles nadius que, si ell apliquéssim els criteris nacionalistes en què no creu, serien els presumptes titulars del no menys presumpte dret a l'autodeterminació dels pobles. Quan es planteja què hi havia a l'Amèrica del Nord abans de l'arribada dels britànics, diu: «espanyols, és clar!». Després es desfà en elogis cap als conqueridors i cita expressament Hernán Cortés com a «mestre de la conquesta», així com el «gallard» Vasco Núñez de Balboa i Ponce de León, aleshores explorador de la Florida (WILSON, 1908, I: 8-13). És curiós perquè, mentre a Espanya hi havia (i hi ha) gent disposada a flagellar-se per aquests fets, un personatge de la talla de Wilson no només els avala sinó que ho fa emfàticament perquè està convençut que van suposar un gran avenç en comparació amb els drets –o l'absència d'aquests drets– dels pobles nadius.

El que mai no va concebre aquest president del Partit Demòcrata és que cap dels pobles originaris de l'Amèrica del Nord tingués cap dret derivat d'aquesta condició, i encara menys el d'autodeterminació (WILSON, 1908, I: 16). El motiu? Clarament, els seus ciutadans estarien més ben servits amb els drets garantits per la Constitució dels EUA. De coherent, ja n'era. Sí, però només una vegada desentranat el cor de la seva teoria, que, una vegada més, com d'altres que ja hem vist, és molt lluny de deixar-se subjectar pels tòpics a l'ús.

Convé que el lector conservi al cap la molt evident línia de continuïtat entre les tesis de Paine i les de Wilson. Separats per poc més de cent anys, tots dos van posar sobre la taula una forma d'entendre les relacions internacionals radicalment

oposada a la realista i, per cert, molt més propensa a generar guerres que el propi realisme, sempre presidit per la prudència i poc donat a ficar-se en els assumptes interns de cada Estat o en com es governa, fins i tot en els casos en què els seus acòlits (v. gr., en el realisme neoclàssic) es disposen a estudiar l'impacte d'aquests factors en la presa de decisions. Però tant Paine com Wilson pensaven que calia començar noves guerres si a l'horitzó s'entreveia una expansió de les democràcies.²⁷ En allò que mai no van pensar és en incentivar presumptes drets d'autodeterminació.

Aquesta lògica també va tenir una seqüela a l'obra d'un altre insigne liberal, John Stuart Mill, pel mateix motiu, és a dir la superioritat dels drets garantits pels Estats davant de reivindicacions tribals, encara que fossin europees. D'aquesta manera, va ser molt crític a la segona meitat del segle XIX amb els aleshores incipients nacionalismes perifèrics, amb especial referència a l'escocès (i això que ell era d'origen escocès) i el basc, que els acusa de «viure adherits a les roques» com a «resta semisalvatge de temps pretèrits» (MILL, 1994: 185). I de no fer cas als marcs legals, molt més avançats, incorporats a les constitucions dels Estats que els contenen.

LA RECUPERACIÓ DEL LIBERALISME A FINALS DEL SEGLE XX: KEOHANE I NYE

Wilson, a mig camí entre els clàssics i els contemporanis d'aquesta escola, contribueix a omplir un forat. La qual cosa no significa que els liberals dels nostres dies acceptin a ulls clucs el seu llegat.

Als anys setanta i vuitanta del segle XX, autors com Robert Keohane o Joseph Nye encapçalen un important ressorgiment del liberalisme, ja clarament comprensible com a institucionalisme liberal. Això és important perquè, de la mateixa manera que els realistes van flirtejar amb les modes científiques de la seva època (conductisme, *rational choice* i teoria de sistemes), els liberals ho fan amb l'institucionalisme, que, en l'àmbit general de les ciències socials, així com en el de la ciència política en particular, tenia com a capdavanters March i Olson.²⁸ No obstant això, els institucionalistes liberals de finals del segle XX es situen més a prop de Kant i de Montesquieu que no pas del doblet Paine i Wilson. Això es nota, fins i tot, en la definició del projecte intel·lectual.

En efecte, tornen a la seva i no reneguen del realisme malgrat que, d'alguna manera, hi competeixen. Perquè n'assumeixen uns quants axiomes. Especialment els més importants. Keohane ho té clar. No escriu per contradir el realisme, sinó per millorar la teoria de l'acció de l'Estat, que és la raó de ser del realisme, i també la seva raó (KEOHANE, 1989: 35). I, així, també escriu per dotar-lo de continuïtat i emplenar els buits que pogués tenir. En obres com *After Hegemony* (1984), publicada un lustre després de l'obra magna de Waltz, Keohane assumeix que els Estats són els actors més importants del sistema polític mundial, així com que la seva conducta es regeix per l'interès egoista, molt per sobre de qualsevol tendència a la solidaritat (KEOHANE, 1984: 65). Tot això (d'arrel tan realista) és correcte, segons el nostre autor. Ara bé, si és així... Què aporta? Què el fa mereixedor d'encapçalar una escola nova, dotada de personalitat pròpia? Per començar i, sobretot, el fet d'afirmar que el sistema mundial no només és el subproducte de les capacitats econòmiques i militars de les principals potències, sinó que també ho és d'una àmplia gamma «de costums i de regles», de vegades normades i altres vegades merament implícites (però reconeixibles).

El punt en què no hi ha tant de consens amb el realisme preexistent és la qüestió de l'anarquia que presideix el món. No és que els institucionalistes acceptin que l'ONU resol aquest greuge. No estan per la feina de mentir per quedar bé, sinó

27. No costa veure l'influx d'aquesta tradició, tan nord-americana, darrere de les intervencions armades, tan recents, a l'Afganistan (2001) o a l'Iraq (2003). Una altra qüestió és que, després d'anys d'esforç i molts diners invertits, es pugui dir que el resultat aconseguit deixa molt a desitjar. És clar: aquests països són massa lluny de Rio Grande. Més enllà d'això, s'ha discutit fins a l'avorriment la moralitat d'aquestes guerres... amb un resultat igualment desfavorable per als interessos de la Casa Blanca. I és que, com ja hem apuntat, massa vegades s'ha confós l'interès d'un país (en aquest cas, els EUA) amb gairebé el de la humanitat. Pot semblar ridícul, però està ben arrelat a les tesis de Paine.

28. L'escola institucionalista va conèixer als anys setanta i vuitanta del segle XX un gran impuls en l'àmbit de la ciència política. Els seus màxims avaladors sintetitzen els seus objectius indicant que, si tradicionalment s'havia cregut que les institucions eren el producte d'altres factors, en realitat, les institucions no només poden ser influïdes pels seus entorns, sinó que també tenen capacitat per a reconfigurar aquests mateixos entorns i per influir en la conducta dels altres actors (MARCH i OLSON, 1997: 41-42). Traslladat al camp de les relacions internacionals, això significa que mentre els realistes insisteixen que són els Estats (especialment els més poderosos) els que determinen el sentit, l'abast i els límits de les diverses institucions que creen o en què s'integren, els institucionalistes afegeixen que els Estats també són influïts i, fins i tot, condicionats per aquestes mateixes institucions.

que volen assolir una postura intermèdia. Estan d'acord que no hi ha un govern mundial però sí que afirmen que hi ha una certa governança mundial, forjada sobre la base dels «costums i regles» abans esmentats i enllaçada a través d'una atapeïda xarxa d'organitzacions internacionals de tot tipus. Aquest engranatge ho és, per tant, d'institucions (d'aquí ve l'*institucionalisme* liberal) i condiona el comportament dels Estats, fins a convertir-se en una variable explicativa d'aquest comportament. Potser en la principal de les variables que puguem establir.

EL ROL DELS ACTORS NO ESTATALS

En realitat, Keohane està convençut que els Estats s'influeixen entre si i que influeixen les organitzacions internacionals, però igualment està convençut que al revés també és cert. N'ofereix pistes a les conclusions d'una altra obra basal, però aquesta vegada coordinada a quatre mans, juntament amb Nye, titulada *Transnational Relations and World Politics*. Aquí, Keohane i Nye (1972: 393) apunten que «els Estats estan perdent el control». És a dir, que el seu poder ja no és omnímode, sinó que l'estan erosionant altres actors, de vegades internacionals però també transnacionals: multinacionals, internacionals ideològiques, ONG, religions, etc. Per tant, tot un elenc d'actors no governamentals que són capaços, tanmateix, per la seva naturalesa, de traspasar fronteres i exercir la seva influència per tot arreu, sense que els Estats puguin impermeabilitzar aquestes (les seves) fronteres.

En aquesta situació, els Estats (incloent-hi les grans potències) solen evitar l'enfrontament i els «jocs de suma zero». És possible que, en un enfrontament directe, encara poguessin derrotar aquests altres actors; de vegades ho han aconseguit. Per exemple, l'anarquisme, com a actor transnacional que era, va intentar acabar amb els Estats, fins i tot violentament. Però, més d'un segle després de la seva màxima esplendor, els Estats resten en peu (entre altres coses, perquè van derrotar l'anarquisme), mentre que l'anarquisme té un paper cada cop més perifèric. Altres actors transnacionals mantenen el seu pes, com les esglésies de les principals confessions, i altres han irromput amb força en els últims temps, com les agències de qualificació del deute, que poden fer que una gran potència trontolli, amb tan sols llançar un informe negatiu.

Per tot això, i com a regla d'or, els Estats assumeixen que el desgast és massa gran i prefereixen pactar amb aquests mateixos actors (KEOHANE i NYE, 1972: 372). Per exemple, malgrat que ha fet mèrits per a això, l'anarquisme no sol estar il·legalitzat, *per se*, a la major part d'Estats. Tot això limita la voluntat dels Estats i opera com una mena de servitud (o d'hipoteca, si es prefereix) i, a més, genera un altre tipus de pressions, transversals al sistema polític mundial, que operen més enllà de les típiques relacions interestatals amb què sembla que es conforma el realisme.

LA REINTERPRETACIÓ DE LES CONSEQÜÈNCIES DE L'EGOISME

Reinterpretació, que no pas negació. És a dir, la maniobra que descriurem en els paràgrafs següents tampoc implica que hi hagi res de solidari en la conducta descrita pels institucionalistes liberals. De fet, el que fan els institucionalistes liberals d'avui és reinterpretar la «insociable sociabilitat» de Kant. Ni més ni menys. Sobretot, operen així gràcies a l'obra de Robert Axelrod, al seu llibre *The Evolution of Cooperation* (1984), que va seguir una preqüela en forma d'article, escrita dos anys abans. Aquest llibre es basa en l'experiment de Tucker, del 1951, conegut com el dilema del presoner.

TAULA 1.5. Experiment de Tucker (1951): dilema del presoner

En aquest experiment es demostra que el comportament dels socis en un atracament és egoista, encara que això els condueixi a un mal resultat: a la mínima que són tancats en cel·les separades, cadascú delata l'altre i tots dos acaben a la presó, amb una pena important. Mentre que, si haguessin cooperat, és a dir, si no s'haguessin delatat mútuament, haurien rebut una pena menor, potser ni tan sols de presó. Només per tinença d'armes, que és l'única cosa que ja estava provada.

Per tant, la primera cosa que cal tenir en compte és que Axelrod s'acull a l'escola del càlcul racional, tan cara en el realisme. No en va, la proposta d'Axelrod demostra, a ulls clucs, que realisme i liberalisme institucionalista comparteixen una aproximació i una metodologia d'anàlisi basades en l'individualisme metodològic.

Dit això, el que fa Axelrod és iterar el primer experiment de Tucker, és a dir, analitzar si el resultat seria el mateix quan es repeteix l'experiment amb els mateixos protagonistes, o quan aquests protagonistes són informats del (mal) resultat de la primera jugada. I la conclusió és que el comportament varia. No l'impuls que el presideix, que continua sent igual d'egoista. Ara bé, quan els protagonistes s'adonen que tant egoisme els fa prendre decisions perjudicials per als seus interessos, coregeixen el seu comportament i l'adapten, cosa que en aquest cas vol dir que cooperen entre si i no es delaten.

En definitiva, cooperen, efectivament, però no per amistat ni per solidaritat, sinó perquè no els queda cap altre remei. Per tant, tal com havia dit Kant just 200 anys abans, cooperen per pur interès, en allò que Axelrod anomena com un *tit for tat* (1984: 47). No hi ha, doncs, cap transformació de la naturalesa humana. Només de la conducta, sempre per pur interès. Conseqüentment, els canvis que s'hi poden apreciar a penes afecten l'epidermis del caràcter dels protagonistes. Convé retenir això per comparar-ho, posteriorment, amb una altra escola, el constructivisme social, que sí que vol anar més enllà. La convicció d'Axelrod sobre això és tan forta que qualifica aquesta conducta, aparentment solidària (només aparentment), com una adaptació de caire darwinista (ni més ni menys) basada en la supervivència del més fort –o del més llest– (1984: 50). La seva reflexió és tan eloqüent que sobren els comentaris.

Tot això comporta, malgrat tot, una bona notícia: fins i tot l'egoisme pot ser el fonament de la cooperació. D'aquesta manera, la diversitat d'interessos no necessàriament comporta més conflictivitat ni tampoc *a fortiori* noves guerres. I no és indispensable que siguem «bons» perquè no hi hagi guerres. Si calgués transformar la naturalesa humana per aconseguir-ho, tot seria força més complicat. O fins i tot impossible. Però això no és el cas. Aquí rau l'esperança del liberalisme institucionalista, des de Kant a Keohane. El que no s'entreu enlloc és una hipotètica ruptura epistemològica pel que fa al realisme. A la pràctica, tots dos corrents configuren el *mainstream* de les relacions internacionals, almenys al llarg del darrer mig segle o una mica més enllà. I no només per ser les més llegides, sinó també perquè comparteixen molts dels seus axiomes, mètodes i conclusions.

A partir d'aquestes premisses, els institucionalistes liberals entenen que l'aposta de cada Estat per entrar (i quedar-se) en una organització internacional depèn d'un sistema d'incentius, no de cap interès primigeni per col·laborar amb els altres Estats. Potser Polònia o Hongria hagin ingressat a l'OTAN amb el típic discurs polític que «volen col·laborar en la defensa col·lectiva» i perquè «comparteixen els seus valors». Però, lògicament, tot això és mentida: pura verborrea politicoperiodística plantejada de cara a la galeria. Què busquen, en realitat? Lògicament, millorar les opcions de sobreviure, en un entorn molt complicat, com és el de l'Europa central i oriental. Aquest és el valor compartit: la supervivència. Res més.²⁹ Això ho signarien Hobbes o Waltz, és clar. I què cal dir de Turquia, també membre de l'OTAN, a més d'etern

29. De fet, he posat aquest exemple amb tota la intenció, ja que no és gens clar que Polònia i Hongria comparteixin altres hipotètics valors de l'OTAN –suposant que l'OTAN tingui aquestes coses, que ja és suposar.

aspirant a ingressar a la UE. En fi, els exemples podrien ser molts: a l'OTAN, a la UE i a qualsevol altra organització internacional. No cal que sigui occidental. O és que Armènia està plenament alineada amb Rússia, malgrat ser membre de l'Organització del Tractat de Seguretat Col·lectiva (OTSC)?

Això, Keohane ho codifica en el seu llibre de 1989, *International Institutions and State Power*. Així, doncs, per començar cal tenir en compte que cada vegada que un Estat ingressa en una organització internacional la seva sobirania queda erosionada. De vegades molt, atès el principi, comunament admès, de la supremacia del dret dels tractats, per sobre del dret constitucional de cada Estat. Mal negoci. Per tant, l'important és que aquesta organització generi incentius més grans que els costos derivats d'ingressar-hi. Tot és pur càlcul racional: els beneficis han de ser superiors als costos.

D'això, en diu *seduir a l'entrada* (KEOHANE, 1989: 109). Ni és gratis ni és banal, sinó que és indispensable perquè qualsevol Estat hi ingressi –s'hi hauria d'afegir... lògicament. Tanmateix, això és una condició necessària però encara no suficient per a l'èxit de les organitzacions internacionals, perquè tots els Estats sempre tindran al pensament el seu interès nacional, encara que ja formin part d'aquestes organitzacions. Així doncs, cal generar un altre tipus d'incentius: els que fan que els membres de cada organització s'hi quedin. Dit col·loquialment: si això no s'aconsegueix, apareixeran nous *brexits*.

D'aquestes dinàmiques, Keohane en diu *educar en la cooperació* (1989: 110-112). Però no siguem ingenus (ell no n'és). No es tracta de fer discursos bonics, basats en les bondats de portar-se bé. Més aviat es tracta d'aprendre i saber apreciar els avantatges generats pel fet de formar part d'aquesta organització i que es perdrien si se'n surt: reducció dels costos i els temps de transacció, cada cop que cal prendre una decisió; o les economies d'escala, en projectes tancats als no-membres d'aquesta organització. Per tant, aquestes dinàmiques seran més reeixides com més s'acostin a l'esquema mental treballat per Mancur Olson (1965: 57-59) a la seva obra *La lògica de l'acció col·lectiva*,³⁰ és a dir, com més clarament operin com a incentius selectius.

Amb tot, els institucionalistes liberals ens concedeixen una treva conceptual, no menor, en què val la pena aturar-se uns minuts. Mentre els realistes, de la mà de Joseph Grieco i de John Mearsheimer, afirmen que la lògica imperant al si de les aliances internacionals i altres organitzacions és la teoria dels guanys relatius –recordeu la bruixeta eslovena– Keohane i els altres institucionalistes liberals entenen que la situació més normal (és a dir, estandarditzable) respon millor a la *teoria* (en aquest punt, alternativa) *dels guanys absoluts*. Les implicacions del canvi són enormes. Perquè el que ara se'ns planteja és que els Estats busquen guanys, és clar que sí, però sense fixar-se tant en els que obtenen els altres i sense obsessionar-se per les comparacions. Més fàcil, si és possible: si un Estat obté beneficis pel fet d'ingressar en una organització internacional, hi serà i s'hi quedarà... independentment de si aquests beneficis són superiors (o no) als que obtenen altres Estats que es trobin en una situació similar al si de la mateixa organització.

TAULA 1.6. El naixement de la UE

Neix als anys cinquanta de segle xx com a Comunitat Econòmica Europea (CEE) o Mercat Comú, amb unes pretensions, de moment, limitades. La idea original no anava gaire més enllà d'una unió duanera. Però, amb el pas dels anys, s'ha aconseguit definir una sèrie de polítiques comunes (agrària o d'ajuda oficial al desenvolupament, entre altres), s'ha creat un Banc Central Europeu, una moneda comuna (l'euro) i fins i tot el concepte de ciutadania europea, amb profundes implicacions en la mobilitat de les persones, a més dels béns i els serveis o els capitals.

30. En anglès, *The logic of Collective Action*.

La suma o la intersecció d'aquests raonaments contribueix a fer que Keohane confii en l'èxit de les organitzacions internacionals, almenys com a tendència, que també ho és a la governança mundial, a què ja ens hem referit. I, com a reflex principal, al·ludeix a la propensió d'algunes organitzacions a l'expansió horitzontal de les seves competències. Tinc dubtes sobre la universalització d'aquesta tesi, però cal admetre que exposa força bé el que va passar a la UE...

LA TEORIA DEL PODER SUAU

Ha arribat el moment de plantejar la novetat més gran aportada per l'institucionalisme liberal en relació amb el realisme. Es tracta de la teoria del poder suau o *soft power*. Aquesta vegada, el protagonisme recau en Nye. No dedica un únic llibre a definir-lo, sinó que el va perfilant mitjançant obres successives. Els primers indicis ja s'entreveuen a *Obligat a liderar. La naturalesa canviant del poder americà* (1990), any en què també apareix un primer article que ja titula *Soft Power*. Ara bé, l'obra evoluciona a través d'un altre llibre, *La paradoxa del poder americà*,³¹ en què ja es deixen veure les línies definitives d'aquesta teoria. Finalment, l'obra cimera a aquest efecte és *El poder suau. Els instruments de l'èxit a la política mundial*.³²

A partir d'aquest resum de l'aportació de Nye vull parar esment a dues consideracions. Encara que Nye pertany a l'escola institucionalista liberal, només cal repassar els títols (després entraré en detalls de contingut) per comprovar que també és un teòric del poder i, tirant llarg, del poder del seu país: els EUA. Així mateix, el plantejament és purament racionalista. Encara més: com es dedueix del subtítol de l'obra definitiva, del 2004, es tracta d'una racionalitat instrumental. La primera d'aquestes consideracions connecta amb el que ja hem vist en aquest llibre sobre l'escola realista; la segona, connecta amb el que veurem més endavant: el fàstic que li fa a la teoria crítica la racionalitat instrumental. Preneu-ho, de moment, com un avís del que encara ha d'arribar.

Les preguntes obligades ho són pel concepte en si mateix i per les implicacions de portar-lo a col·lació: què és això del *soft power*? I també, quina és la seva utilitat?

Nye ni tan sols renega de les anàlisis del poder que feien els realistes, relatives sempre al poder dur o *hard power*. Admet que el poder econòmic i el poder militar, constitutius d'aquest poder dur, tenen valor en l'àmbit de les relacions internacionals i de la geopolítica (NYE: 2003: 30). Ara bé, no creu que aquesta versió del poder sigui suficient per condensar tots els instruments de poder dels quals l'Estat pot fer gala. Així, doncs, és a partir d'aquesta novetat que cerca els altres instruments de poder que pot fer servir l'Estat. La seva exploració arriba a ser bastant completa, si bé en essència consisteix a recordar que el recurs en solitari al *hard power* pot i acostuma a indignar tercers, de manera que fins i tot els grans imperis han aconseguit èxits amb mitjans menys hostils.

Partint de la base que el poder sempre consisteix a aconseguir que altres facin allò que a un li interessa, el *soft power* consisteix a aconseguir-ho a través de l'atracció i de la seducció, encara que a Nye li ve de gust, especialment, fer servir l'expressió «persuasíó». Si concretem els mitjans per assolir això, Nye es refereix a l'atractiu «cultural i ideològic», així com a l'assumpció de regles i institucions internacionals (1990: 168). Ell considera que, als EUA, des de la indústria de Hollywood fins a la seva àmplia i prestigiosa xarxa d'universitats són part del poder suau d'aquest país, de manera que, al final, més enllà de la tinença de míssils nuclears, altres Estats volen «emular» els EUA i per aquest motiu «segueixen la seva estela», simplement perquè «aspiren al nivell de prosperitat i obertura» de la societat nord-americana (NYE, 2003: 30).³³

31. En castellà, *La paradoja del poder americano* (2003).

32. En anglès, *Soft Power. The Means to Success in World Politics* (2004).

33. L'economia és, en part, poder dur, perquè serveix per fer xantatge, comprar o embargar tercers. I perquè és la base indispensable per adquirir sistemes d'armes nous. Però pot ser així mateix poder suau, perquè una bona gestió econòmica sempre és una font de prestigi.

De nou, com sigui que seguim al bloc dedicat a l'institucionalisme liberal, no ens podem deixar portar pels contes de fades, encara que siguin de Walt Disney. No és el cas. Perquè Nye admet i, fins i tot, defensa que la finalitat última del *soft power* és influir en les agendes dels altres Estats i, arribat el cas, també la de legitimar l'ús de la força. Curiós? No tant. Al capdavall, una mateixa operació militar, duta a terme per un Estat amb molt *soft power* o per un altre que no hagi atès aquests paràmetres, tindrà diferents lectures a la societat internacional. Per això, Nye acaba sent un advocat del que s'anomena *smart power*, basat en la combinació de poder dur i poder suau (2004: 16). Sigui com sigui, és una cosa que els realistes no van plantejar ja que estaven massa obsessionats amb el poder dur. I que, com hem advertit, marca una de les diferències més rellevants entre les dues escoles.

EL CONSTRUCTIVISME SOCIAL

Si fem un balanç general, i amb els matisos que he mostrat, es pot dir que l'institucionalisme liberal és un *remake* del realisme que tracta de millorar algunes de les seves aproximacions, així com d'emplenar les principals llacunes. En canvi, el constructivisme social té altres pretensions, fins i tot oposades. El repte i la raó de ser del constructivisme social (o constructivisme i prou, perquè també és correcte dir-ho així) és derrotar realistes i liberals, per arribar a establir un paradigma explicatiu del funcionament del món que sigui autènticament alternatiu, anant frontalment contra les dues grans escoles configuradores del *mainstream* acadèmic en l'àmbit de les relacions internacionals.

ELS ORÍGENS DEL CONSTRUCTIVISME SOCIAL

Els acòlits d'aquesta escola citen com a antecedents, sobretot, Michel Foucault i Antonio Gramsci. És a dir, un dels intel·lectuals més rellevants de la contracultura que desemboca en el Maig del 68 i un marxista. Tot nou, sota el sol.

El Foucault que més interessa aquí és el del llibre *Ordre del discurs*, escrit pel francès el 1970, en aquells moments la primera de les seves obres més llegides. Hi exposa una cosa que acabarà sent central en el constructivisme: la primacia de la narrativa com a creadora de realitats. Aportaré un paràgraf llarg del llibre per reforçar aquesta idea, però vagi per endavant una advertència: Foucault criticava que els guardians del discurs del que és (políticament) correcte, impedissin, gràcies a aquest control de la narrativa, que sorgissin opcions per millorar el món. Doncs bé, els constructivistes socials, conscients del pes de la narrativa i del pes que té convertir-se en guardians del discurs, s'afanyen a canviar la realitat des de la narrativa... I no cal ser gaire intel·ligent per suposar que s'afanyen, també, a representar aquest rol que tant injuriava Foucault, una vegada aconseguixen bones posicions, cosa que en els nostres dies pot rebre diversos noms i el menys adequat no és el de la cultura de la cancel·lació. És a dir, caldria veure si Foucault estaria d'acord «amb els seus». En tinc els meus dubtes.

Dit això, ara sí, rescatem aquest text de Foucault que podem considerar com una de les pedres filosòfals del constructivisme, i també del gir –cínic?– que hi ha hagut, segons la meua interpretació de les coses:

[...] en tota societat la producció del discurs està alhora controlada, seleccionada i redistribuïda per un cert nombre de procediments que tenen com a funció conjurar els seus poders i perills, dominar l'esdeveniment aleatori i esquivar la seva materia-

lità pesada i temible. En una societat com la nostra, són ben coneguts els procediments d'exclusió. El més evident, i el més familiar també, és allò prohibit. Hom sap que no es té dret a dir-ho tot, que no es pot parlar de tot en qualsevol circumstància, que qualsevol, en fi, no pot parlar de qualsevol cosa. (FOUCAULT, 1970: 14)

Crec que s'entén: les darreres tres línies no inclouen una afirmació, sinó un lament. En síntesi, el que preocupa Foucault és que, històricament, hi ha hagut sempre un grup de gent (a cada societat i segurament a totes) obstinada a encapsular l'ordre establert sobre la base d'allò que ell anomena voluntat de veritat (1970: 20). Però del que prenen nota els constructivistes és que les narratives poden canviar la gent. No només poden canviar la seva conducta (això seria massa superficial, com ja els passava als institucionalistes liberals) sinó també la seva mentalitat, és a dir, les seves creences més profundes (aquí rau la novetat, en comparació amb l'institucionalisme). Després, a partir d'aquí, els constructivistes es proposen canviar aquesta personalitat i es pot suposar que, un cop aconseguit aquest objectiu sempre seguint el filòsof gal, exercir la seva pròpia «voluntat de veritat», contra les veus discordants. Aleshores, davant d'un institucionalisme liberal que a penes entreveu maneres de condicionar el comportament, en aquest cas es tracta de determinar la identitat. La diferència és destacada. No aconsegueixo deduir si Foucault hagués acceptat això últim. Però, evidentment, la seva teoria convida a fer-ho i ja en veiem indicis per tot arreu, no només en l'àmbit de les relacions internacionals.³⁴

Aquest pas autènticament constructivista, en el sentit de crear una nova realitat, es fa gràcies a l'impuls del nostre protagonista següent: Gramsci. Perquè aquest marxista s'acull a la superestructura definida pel seu mestre per, a partir d'aquí, treballar el concepte d'hegemonia.³⁵ És a dir, planteja explícitament que per transformar el món es pot –i, segons ell, cal– lliurar una batalla a les trinxeres de les idees (llegiu, dels discursos i les narratives). D'aquesta manera, en les seves pròpies paraules...

Quan s'aconsegueix introduir una nova moral conforme a una nova concepció del món [...] la realització d'un aparell hegemònic, quan crea un nou terreny ideològic, determina una reforma de les consciències i dels mètodes de coneixement. (GRAMSCI, 1970: 46)

Ficar-se a les consciències de la gent, per poder dominar-la. És una cosa que, segons el plantejament dels constructivistes socials, han fet sempre amb ells (o amb la humanitat) i ara ells es disposen a fer-ho amb els altres (o amb la humanitat). En tot cas, per als constructivistes no existeixen coses com la naturalesa humana (que seria una construcció susceptible, per això mateix, de ser desconstruïda) ni un rol determinat dels Estats. Tot depèn del discurs imperant. Tant és així que l'italià va arribar a dir que el «món exterior és una creació del pensament» (GRAMSCI, 1970: 27-28).

Un dels principals referents d'aquesta teoria és Karl Deutsch, d'origen alemany, que va haver de fugir del nazisme i refugiar-se als EUA,³⁶ on va desenvolupar la carrera acadèmica. La seva obra mestra és, sens dubte, *Nacionalisme i comunicació social*.³⁷ Potser per aquests avatars de joventut, Deutsch és molt crític amb el nacionalisme. No només amb el nazi, sinó amb qualsevol que tingui una matriu *Volkgeist*. Per què? Perquè entén que –si bé tenim una tendència natural a actuar en la vida al voltant del càlcul racional i si bé la base d'aquest càlcul té a veure amb satisfer criteris de supervivència (fins aquí, Deutsch podria abraçar la causa realista o la de l'institucionalisme liberal, indistintament)–, quan el nacionalisme es fica dins el cap de la gent, aquesta ideologia inhibeix el càlcul racional. Aquesta és la novetat, en la mesura que hi ha alguna cosa que passa per sobre d'aquelles premisses arrelades (se suposava) a la naturalesa humana (DEUTSCH, 1969: 25). En les seves pròpies paraules, el nacionalisme, especialment en les diferents variants *Volkgeist*, opera...

34. El constructivisme també està darrere de la ideologia de gènere, en entendre que el sexe és poc rellevant i que ho és més el gènere, com una cosa socialment construïda pel discurs o la narrativa. Ja, però és allà on més es nota la irrupció de la molt antiliberal cultura de la cancel·lació. No vull ser malastruc, però també he detectat que l'escola realista ha anat desapareixent dels manuals en ús. Això és una aberració intel·lectual i acadèmica, si l'objectiu és (segons crec) entendre com funciona el món. Això és el que ens espera? Donar per tancats els debats, en el punt en què això els interressi als constructivistes socials? Insisteixo: no sé si ni tan sols Foucault ho consentiria, atès el que ell tant lamenta...

35. Marx teoritza la superestructura, almenys de manera explícita, a partir de la seva obra *Contribució a la crítica de l'economia política* (1859). Aquí al·ludeix a la base o estructura econòmica, formada pel «conjunt de les relacions de producció». Però també a la «superestructura jurídica i política» que, diu, «s'aixeca sobre» aquesta base real. I que, alhora, es caracteritza per conformar (donar forma a) la «consciència social» (Marx, 1980: 182). D'aquesta superestructura formen part des de les lleis del dret positiu fins a l'art, la cultura, les normes socials o altres formes de cristallització d'una mentalitat determinada.

36. No té res a veure amb el judaisme, perquè Deutsch no ho era, sinó perquè pertanyia a una coneguda família socialdemòcrata.

37. En anglès, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality* (1953).

[...] fins a l'extrem d'inhibir el càlcul racional que ens caracteritza com a espècie. Però no precisament per abraçar un món més amable. [...] els processos de construcció social vinculats al nacionalisme afecten, més que qualsevol altra ideologia, l'estructura molt interna dels nostres objectius, les preferències i les actituds. (DEUTSCH, 1969: 117)

A partir d'aquí, Deutsch dedica la part més pràctica (llegiu, empírica o aplicada) del seu llibre a treballar alguns casos concrets. Per exemple, demostra que Escòcia no era una nació³⁸ al segle XVIII, ni al XIX, ni a la part del segle XX que a ell mateix li va tocar viure abans de publicar el llibre. Però no descarta que algun dia ho sigui. Per què? Perquè, segons el constructivisme social, les nacions són una cosa purament artificial, que es fan i es desfan mitjançant les eines adequades. No hi ha cap naturalesa ni cap essència que valgui, davant d'això.

De quines eines es tracta? De les que són útils per generar narratives, com calia esperar. Concretament: el control del sistema educatiu públic, que és el que arriba a més gent (no perquè sigui necessàriament millor sinó perquè és més barat); el control dels mitjans de comunicació (avui dia, probablement, aquest autor afegiria el de les xarxes socials); i el control del que, de vegades nostàlgicament, encara anomenem societat civil, però que cada cop està més infiltrada (i, per tant, condicionada) pels poders públics, sobretot a través de subvencions però també, segons el país, de l'amenaça de sancions... com si perdre una subvenció ja no ho fos. Aquest engranatge, en uns quants anys (però no tants), pot convertir allò que es pensava que era una nació en una cosa irreconeixible, i a l'inrevés. Pot ser que per això avui dia hi hagi independentistes escocesos, catalans o bascos que són fills –o nets– de grans patriotes britànics o espanyols. En síntesi: tot és artificial i mutable. Però no aleatòriament. Perquè han estat sotmesos a allò que Deutsch anomena «fàbrica social de la nacionalitat» (1969: 104). Mentre que la tan aclamada «consciència nacional» és tot just un «subproducte» d'aquests processos (1969: 89).

El que hem treballat en aquest epígraf no és ben bé el mateix que el poder suau de què parlava Nye, encara que pugui tenir un aire familiar. Aquí ni tan sols parlem de prestigi. Tot és més elemental i menys subtil. Així, els teòrics constructivistes, que no neguen que també parlen en termes de poder, prefereixen conceptualitzar-lo d'una altra manera, amb acta baptismal inclosa (per descomptat!): és el que Hopf anomena poder discursiu [*discursive power*] perquè les idees, afegeix,

són una forma de poder que consisteix, més clarament, a «controlar la comprensió intersubjectiva», en funció dels «recursos» que cada actor tingui per desplegar aquest poder discursiu. (HOPF, 1998: 177 i 179)

No m'entretindrè en la llarga estela d'obres que, seguint Deutsch i sense sortir del tema de la construcció de nacions, han aportat el seu gra de sorra. Tot i així, podem citar l'obra de Benedict Anderson *Comunitats imaginades*,³⁹ de títol significatiu, en què explica les maniobres que van haver de fer els EUA per assemblar-se a una nació, atesa la seva oposició als autèntics pobles nadius, així com el seu indiscutible arrelament britànic (TOCQUEVILLE, 1993, I: 287); ho van aconseguir amb suport de la impremta, emprada selectivament per a la seva propaganda política (ANDERSON, 2006: 269). O l'obra de Michael Billig *Nacionalisme banal*,⁴⁰ en què, a més de reconèixer el seu deute intel·lectual amb Deutsch i amb Anderson, apunta a la tasca dels mitjans de comunicació i la proliferació de símbols en la construcció de nacions, on abans no hi havia res comparable (BILLIG, 2014: 179-188).

Amb aquest contundent preludi ens hem acostat al més important, en un manual, és a dir, a entendre quines són les premisses de què parteix l'autor. Sense perjudici de tot això, ara podem estendre aquesta lògica al camp més estricte de les relacions internacionals, perquè Deutsch va fer una incursió molt explícita en el terreny

38. Ell mateix defineix el concepte de nació com una «comunitat de comunicació». No ens podem aturar en aquest aspecte però, per no deixar el lector amb la mel a la boca, valgui recordar que un dels exemples predilectes de Deutsch és Suïssa: una nació amb quatre llengües diferents i, alhora, amb tres religions diferents. Però és una comunitat de comunicació perquè llegeixen els mateixos diaris, parlen sobre la mateixa agenda i elogien els mateixos esportistes, entre altres coses (DEUTSCH, 1969: 97). En canvi, discuteix que Algèria sigui una nació, a causa de les profundes diferències entre la comunitat amaziga i l'àrab... tot i que els amazics es manegen sense problemes en llengua àrab i que, per a molts, ja és la seva llengua materna.

39. La primera edició de l'obra és del 1983.

40. La seva primera edició data del 1995.

de les organitzacions internacionals pensant, no només però sí especialment, en les vicissituds de l'OTAN.

La tesi bàsica de Deutsch és que hi ha «comunitats de seguretat», entenen «comunitat» en el sentit fort (és a dir, acadèmic) d'aquest vocable: es comparteixen valors. Llavors, hi ha grups d'Estats que estan dins d'una organització internacional, no per interès, no, sinó perquè comparteixen valors. Podem imaginar alguna cosa més oposada a l'institucionalisme liberal? Bé, més o menys. Perquè, quan aquest autor se'n planteja les conseqüències, admet que tampoc és que estiguin disposats a compartir les seves riqueses sense demanar res a canvi. No arriba a tant. Però accepta que sí que assumeixen que qualsevol diferència o controvèrsia entre ells s'ha de resoldre pacíficament, perquè per això haurien aconseguit, al si d'aquesta organització i de les seves pràctiques, unes «lleialtats i simpaties comunes» (DEUTSCH, 1957: 123 i 129, respectivament). No sé si això és suficient per parlar d'una *gemeinschaft* digna d'aquest nom. Ho dubto. Però val més això que res, és clar. En tot cas, la pretensió del nostre autor és que, davant del simple canvi de conducta detectat pels institucionalistes liberals, el que estaria passant dins de l'OTAN és un autèntic (i més profund) canvi de mentalitat (o d'identitat) de membres. Potser.

No obstant això, sigui com sigui –entreveig que a causa que el seu argument és una mica forçat–, Deutsch fa dues concessions. La primera, que és doble, al realisme (ho dedueixo de la lectura que en faig inopinadament): admet que l'impuls inicial perquè aquests membres forgin una aliança defensiva no és moral (més enllà de garantir la seva pròpia seguretat), sinó que té relació directa amb el nivell d'amenaça percebut (1957: 125); igualment admet que fins i tot aquest tipus de comunitats requereixen un lideratge fort, en mans d'un Estat (ídem: 130).

La segona concessió de Deutsch interpel·la a la dificultat de demostrar que s'ha fet el salt qualitatiu que ell postula. Perquè, des de la seva creació, l'OTAN ha patit unes quantes crisis. Periòdicament, de fet: les grans divergències entre Washington, d'una banda, i Londres i París, de l'altra, a la campanya de Suez (1956); la sortida de França de l'estructura militar de l'OTAN (1966), i la crisi dels (euro)míssils (1979-...) són les més conegudes. Per no parlar de la guerra oberta entre dos socis de l'OTAN (Grècia i Turquia) amb epicentre a la disputada illa de Xipre (1974). És veritat que tres d'aquestes quatre crisis van passar després que Deutsch publicés el llibre que estem comentant (1957) però, per al cas, tant se val: no deixa en bon lloc la seva teoria. En paraules d'un exegeta de l'obra de Deutsch, potser es pot afirmar que l'OTAN... «estaria ben orientada, brúixola en mà, per construir aquesta comunitat de seguretat pluralista. Però encara no seria tal cosa. Continuarà sent més un objectiu (o un desig) que un resultat» (HURST, 2016: 4).

És tot això compatible amb el nivell de comunió postulat pel nostre autor? O realment es queda en això: que, si més no, no fan la guerra entre si? Ja, però, si es queda en això... Què és tan nou, en comparació, per exemple, amb l'enfocament de Stephen Walt, i ja no diguem amb la lògica de Keohane i/o de Nye?

Encara més: el programa de màxims de Deutsch apunta, en la més favorable de les interpretacions possibles, a comunitats de valors tancades dins d'altres organitzacions internacionals. Bé, acceptem això, per continuar discutint. No obstant això... Què té de la presumpta «comunitat» internacional, que els realistes neguen? Doncs... no gaire més. No a l'obra de Deutsch. En efecte, que hi hagi diversos grups d'Estats que comparteixin valors o que, com a mínim, no estiguin disposats a fer-se la guerra mútuament... ¿garanteix potser que altres grups d'Estats defensin altres valors (fins i tot oposats) i evita que esclati una guerra –fins i tot mundial– entre blocs? Es tracta d'una pregunta retòrica, ja que és evident que aquesta guerra continuaria sent possible, d'acord amb l'esquema de treball de Deutsch, mentre no són tan evidents la resta de les seves afirmacions, que més aviat caldria prendre com a hipòtesi de treball, a validar (o no) en el futur.

LA MADURACIÓ DE LA TEORIA: L'OBRA DE WENDT

Sense perjudici d'altres aportacions, actualment Alexander Wendt és el màxim representant de l'escola socioconstructivista en l'àmbit de les relacions internacionals. Sobretot a partir del seu llibre *Social Theory of International Politics* (1999). El seu argument principal és que el món és hobbesià, com diu el realisme, però... que no té per què ser-ho. És a dir, que és així (tal com suggereixen els realistes) perquè l'hem construït així. No perquè hi hagi cap fatalitat en la naturalesa humana que ens obligui a ser així (contra el que suggereixen els realistes). Certament, el món hobbesià continua sent una de les opcions. Però ja no seria l'única. Aleshores, per Wendt, el món no és «com és», ja que no és de cap manera en concret, sinó que és el que en fem, d'ell. I, si en algun moment opera a tall del pitjor malson del realisme (cosa que no nega que hagi succeït o pugui succeir) serà perquè nosaltres ho hem volgut així.

Un cant a la bondat humana? Ni tan sols el constructivisme social és tan senzill. Perquè, si ens hi fixem, el realisme apuntava que som interessats i egoistes perquè la nostra naturalesa és així. En canvi, ara s'apunta que moltes vegades ho hem estat perquè hem escollit ser-ho (*sic*).

Els dos paràgrafs precedents han quedat molt bé: són un bon sumari de les tesis del nostre autor. Així i tot, convé que aprofundim una mica més en els detalls de la seva obra per entendre'n millor les implicacions. Començarem per la dinàmica que ha provocat que el món on vivim sigui com els realistes diuen que és: es tracta del que Wendt defineix com la cultura de l'enemistat –d'arrels, com hem dit, hobbesianes. Un cop això estigui clar, analitzarem els dos escenaris alternatius que ell afegeix: la cultura de la rivalitat (d'estirp lockeana) i la cultura de l'amistat (d'estirp kantiana –o això és el que pretén Wendt). Per això, la seva teoria també és coneguda com a teoria de les tres cultures.

LA CULTURA DE L'ENEMISTAT (HOBBS)

És veritat que hem sembrat aquesta cultura per tot arreu, des de temps immemorials, mitjançant les narratives orientades a aquesta finalitat. Els exemples poden ser molts i variats. A la Grècia clàssica, Plató detestava les guerres entre polis, ja que en el fons les veia com a guerres civils (aquest era, clarament, el motiu). En canvi, era molt més flexible amb les guerres contra els pobles no hel·lènics, singularment si eren perses. «Més aviat –deia, referint-se a les diverses polis gregues– haurien de tornar-se contra els bàrbars i abstenir-se de combatre entre si» (PLATÓ, 2002: V, 469c). Molt bé... Quanta bondat! Aristòtil estava en la mateixa línia, en afirmar, referint-se a les comunitats no hel·lenes, que hi ha «pobles que han nascut per ser esclaus» (ARISTÒTIL, 1985: 46). Tots dos consideraven que els perses eren bàrbars. Això, equivocadament, sol traduir-se per estrangers. Però no és cert, perquè els atenesos eren estrangers a Esparta, i a l'inrevés, sense que els uns i els altres es consideressin, respectivament, com a bàrbars. El mateix Aristòtil era, tècnicament parlant, un estranger a Atenes. La qual cosa no li va impedir ser un dels personatges amb més bona reputació d'aquesta polis. Però, segons les seves paraules, això no val per a tots els estrangers.

Per tant, el vocable «bàrbar» fa referència a un tipus d'estranger, que mereix un mal tractament. «Bàrbar» és un concepte pejoratiu. D'aquesta manera, la narrativa crea la realitat perquè genera enemics (els perses) sense que sigui l'única opció per entaular-hi relacions (internacionals, diguem-ne). A més, el mateix Wendt recalca que aquí s'empra «enemics» en el sentit que dona a aquesta expressió Carl Schmitt, perquè no hi hagi dubtes (WENDT, 1999: 260). Això implica el desig d'anul·lar l'altre eliminant-lo conceptualment,⁴¹ o fins i tot físicament, si el primer no és factible.

41. Eliminació conceptual, seria el cas, elogiosament citat pel nazi Carl Schmitt com a precursor de la seva pròpia teoria, del marxisme: per què matar tots els propietaris si, encara que no tinguin lloc en la futura societat comunista, se'ls pot expropiar, amb la qual cosa deixen d'existir com a burgesos?

Quan, segles més tard, les potències europees van arribar a Amèrica o van penetrar a l'Àfrica solien referir-se als indígenes, no tant com a nadius (que és una paraula sense cap connotació pejorativa) sinó, més aviat, com a «salvatges» (que és un atribut propi d'alguns animals), arribant a qüestionar la seva humanitat. D'aquesta manera constituïen o creaven una realitat com d'enemistat. Perquè, tant en el cas dels perses o altres «bàrbars» com en el dels nadius «salvatges», tan aviat com aquesta gent s'adonaven del tracte (pejoratiu) rebut, el més probable és que s'anticipessin a l'amenaça, entressin en acció i empremsin una violència preventiva. En efecte, Wendt (1999: 263) opina que aquestes dinàmiques incorren en la deriva de les «profecies autocomplertes». Perquè, tot i sabent el que està en joc, la tendència és raonar en termes de la pitjor situació possible [*the worst-case*], per si de cas.

Es tracta d'una teoria popularitzada per Robert Merton, a la seva obra *Teoria social i estructura social*, encara que va ser anticipada per una preqüela, en forma d'article homònim del mateix autor: *The Self-Fulfilling Prophecy*, aparegut el 1948. D'acord amb aquesta tesi, si la gent defineix una situació com a real, tot i ser en principi falsa, acabarà sent certa en les seves conseqüències. Per tant, si defineixo una narrativa que tendeixi a l'enfrontament, el més normal és que aquest enfrontament acabi passant, fins i tot per iniciativa de l'ofès per aquesta mateixa narrativa.

Hi ha més casos, recents i clars. Tant Brzezinski, en l'àmbit acadèmic, com George Bush, en el polític, han fet servir aquest tipus de narrativa per referir-se als Estats díscols amb la *pax americana*. El primer defineix com a «bàrbars» (igual com feien els grecs) la Xina, Rússia, l'Iran i Corea del Nord; el segon, els titlla directament de «gamberros» [*rogue*]. No gaires anys després d'aquesta falca discursiva, Corea del Nord va deixar el Tractat de no Proliferació Nuclear i va anunciar que tenia l'arma atòmica (ho va fer fins i tot abans que a Occident li constés aquesta dada). L'Iran ha seguit un camí similar, encara que sempre, en el seu cas, parlant de programes nuclears civils i, com a màxim, de tecnologies de doble ús.

Tot i així, aquest tipus de lògiques també poden (i solen) ser utilitzades per la part més feble de l'equació, en funció de la seva estratègia. Per exemple, quan Bin Laden feia servir la paraula «infidel», ho feia més enllà de tot raonament teològic, amb la mirada posada a assenyalar enemics que, conseqüentment, havien de ser eliminats. D'aquesta manera, es desentenia del concepte, assumit per l'islam, de la «gent del Llibre» (que no és l'Alcorà, sinó l'Antic Testament: text comú de jueus, cristians i musulmans) i, a més, ficava al sac dels «infidels» els musulmans xiïtes, que considerava com a politeïstes perquè creuen en Al·là, Muhàmmad i Alí (en referència a Alí ibn Abi-Tàlib, cosí i gendre de Muhàmmad i fundador d'aquesta branca de l'islam).⁴²

Wendt afegeix que, en aquesta mena d'escenaris, les guerres són especialment dures. Si ja era un problema la propensió a arribar a les mans, no ho és menys el que passa després de la ruptura de les hostilitats. En la mesura en què aquest tipus de narratives hagin calat, la tendència serà de voler exterminar l'altre: als processos de deshumanització (mitjançant narratives) els segueix l'escàs o nul respecte de l'*ius in bello*, un cop el conflicte ha començat. Seran, doncs, normalment, guerres sense quarter per als enemics respectius.

En tot cas... Té versemblança l'enfocament de Wendt, definit tot just com una opció entre unes quantes? És a dir, en té continuar afirmant que les coses han estat així, és veritat, però que poden ser diferents? Arribats a aquest punt del llibre, ja és factible establir línies de diàleg entre diverses escoles. Ho plantejo perquè qualsevol realista, veient els arguments de Wendt, diria que si aquestes dinàmiques s'han donat sempre i per tot arreu... potser és que estan arrelades a la naturalesa humana i que no necessiten narratives especials per proliferar. Si el món és tan anàrquic com ells van plantejar, perquè fins i tot el seu màxim oponent –Wendt– així ho admet, per què separar-se d'aquest camí cada cop que cal analitzar la realitat?

42. Per cert, la consideració de politeïstes també s'aplica als cristians, per allò de la Santíssima Trinitat.

Així, Wendt, sabent que aquesta crítica és factible i, per descomptat, sabent que té sentit, s'afanya a assenyalar dos escenaris diferents, com ja hem dit: la cultura de la rivalitat i la cultura de l'amistat. Vegem-los.

LA CULTURA DE LA RIVALITAT (LOCKE)

Rivalitat no és enemistat: els decibels de la conflictivitat i de l'odi generats són molt menors. Per comprendre-ho cal fer un llarg camí, fins a comparar el contracte social de Hobbes amb el de Locke. Intentarem fer-ho fàcil: Locke (1998: 37) planteja que, en la condició de mera naturalesa, Déu ens va fer a tots iguals. I afegix que, segons les regles de la lògica, les coses iguals han d'estimar-se de la mateixa manera. Aleshores, com que tenim drets, els que reclamo per a mi els he de respectar també en els meus iguals.⁴³ Es pot simplificar més, però el resultat és el mateix. Aquesta màxima simplificació seria: si les coses iguals han d'estimar-se (lògicament) de la mateixa manera i cadascú s'estima molt a si mateix i els seus drets –la qual cosa passa sovint, llevat de casos patològics–, també ha d'estimar els altres (amb els seus propis drets).

Però això no vol dir que no hi hagi conflictes. Ara bé, sí que significa que seran conflictes en què s'acceptarà la «igual dignitat» de l'oponent. Conflictes n'hi haurà precisament perquè, si tots són conscients que tenen drets, encara discutiran sobre el seu abast concret, en cada situació donada. Pensem en diversos descendents que pugnen per una herència o en dos pagesos veïns que discuteixen on acaben les terres de l'un i comencen les de l'altre. Però, si triomfa la tesi de Locke, resoldran aquests problemes als tribunals i n'acceptaran el veredict. Fins i tot és possible, de vegades, que arribin a un acord extrajudicial, amb mediació o sense.

En l'àmbit de les relacions internacionals i la geopolítica, això no és tan fàcil (disposar d'òrgans independents capaços de mediar) ja que no tenim un autèntic govern mundial, mentre que els tribunals internacionals depenen del fet que, com a regla d'or, els Estats acceptin prèviament la seva jurisdicció. Per això, encara hi pot haver guerres, quan dos o més Estats es disputin el territori discutint-ne les fronteres. Malgrat tot, si n'hi ha, i en absència de narratives que fomentin l'animadversió, el més probable és que es respectin els drets dels combatents i dels no combatents d'ambdós bàndols, fins i tot en plena conflagració (doncs d'això es tracta).

Hi va haver casos en plena Segona Guerra Mundial: mentre que bolxevics i nazis van cometre autèntiques atrocitats al front i a les seves rereguardes (seria un cas romanent de «cultura de l'enemistat»), no és menys cert que la guerra entre italians i britànics va ser, en general, una altra cosa. Es van donar rendicions massives de tropes llatines al nord de l'Àfrica, sabent que el que els esperava era... menjar més i millor, una vegada en mans britàniques. Sí: també hi va haver cordialitat, fins i tot institucionalitzada, en segons quins fronts de la mateixa guerra.

Una altra conseqüència rellevant de la cultura de la rivalitat és que els Estats tendeixen a respectar els altres, conscients com són dels seus (iguals) drets, malgrat la seva superioritat militar (WENDT, 1999: 279). Wendt en posa un exemple clar. Per què no entra en els plans dels EUA la invasió de les Bahames? Per què no? La veritat és que seria una operació militar senzilla i ràpida, sense problemes. Què hi guanyarien els EUA? Controlar un paradís fiscal i, sobretot, establir les bases aeronavals que volguessin, durant el temps que volguessin, a uns quants centenars més de quilòmetres a l'est de les actuals, i a sobre més a prop de Cuba, per si interessés pressionar l'illa dels Castro. Però no, simplement no entra dins els plans de Washington. No forma part del seu menú d'opcions.

Molt bé, encara que es podria contraargumentar que els EUA sí que van envair la també caribenya illa de Granada, el 1983, davant el temor que es passés al bàndol cubà-soviètic en plena guerra freda. De fet, potser per casos com aquest, ni tan sols

43. Segons Locke, el dret a la vida és el principal dret natural, seguit per la llibertat i per la propietat. Es nota molt a l'argument el tarannà cristià de Locke, que parteix del llibre del *Gènesi* per desenvolupar tota la seqüència.

Wendt ho celebra. El que apunta és que, a tota l'era post-westphaliana (1648-...) estem més a prop de la lògica de Locke que de la de Hobbes (WENDT, 1999: 279). Encara sort –podríem dir com a afegitó, pel nostre compte–, ja que en aquesta etapa suposadament no (tan) hobbesiana hem conegut ni més ni menys que dues guerres mundials, un procés de descolonització sovint sagnant (amb epicentres de la violència a l'antic Congo Belga/Zaire, a Algèria o a Kenya) i, si es va evitar la tercera guerra mundial (amb la crisi dels míssils de Cuba), sembla que va ser més gràcies a la molt realista lògica de la destrucció mútua assegurada⁴⁴ que a l'ètica de les parts enfrontades.

Quedem-nos amb l'esperança, a manca de més bones notícies que es puguin contrastar, per passar a veure com Wendt redobla l'aposta...

LA CULTURA DE L'AMISTAT (KANT)

Wendt fa una lectura força optimista del pensament de Kant, d'acord amb el que sabem del filòsof de Königsberg. Probablement, perquè només es fixa en *La pau perpètua* i obvia les *Idees per a una història universal des del punt de vista cosmopolita*, i ni en parlem de la *Metafísica dels costums*. Sigui com sigui, la seva imatge de Kant, encara que parcial i interessada, serveix per elaborar aquesta tercera imatge del comportament dels Estats.

Onuf, un altre constructivista social, ens ho explica clarament, sense desconèixer les apories kantianes:

Kant sembla haver pensat que les relacions internacionals, almenys en la seva època, tenien deficiències serioses, sí, però reparables. *La pau perpètua* ofereix allò que en el pensament de Kant serien remeis apropiats perquè «l'anàrquica» Europa es converteixi en una florent societat política. (ONUF, 1989: 188)

Doncs molt bé: el constructivisme potser no és la teoria que exposa més bé el funcionament del sistema polític mundial, però no deixa de perseverar en l'ofrena d'un catàleg de promeses.

Per simplificar les coses, Wendt ret homenatge a Deutsch, especialment a la seva obra del 1957, relativa a l'OTAN (1999: 299). La diferència és que, si fins i tot Deutsch plantejava certs dubtes sobre si l'OTAN ja havia consolidat aquest estatus de «comunitat de seguretat» o simplement estava en procés, Wendt ho afirma sense embuts. Aquest seria el motiu, segons ell, pel qual l'OTAN hagi sobreviscut a la implosió de l'URSS, és a dir, al manteniment de la seva raó de ser. En paraules d'altres constructivistes que, de tota manera, recullen a la perfecció la intuïció de Wendt: «l'OTAN perdurarà, encara que no tingui enemic», ja que, gràcies a aquest tipus de procés, socioconstructivista, «s'ha emancipat del seu origen» (RISSE-KAPPEN, 2016: 197 i 102-103, respectivament). En un article publicat uns anys abans de la seva obra més important, Wendt va establir una metàfora antropomòrfica, útil perquè entenguem la seva postura: «Jo no tinc interès a explotar els meus amics, no perquè no surti bé la funció de costos i beneficis, sinó perquè són els meus amics» (WENDT, 1992: 415). Així doncs, la conclusió de Wendt és que els Estats «amics» (perquè, en aquest paradigma, ho són) no resolen les seves discrepàncies mitjançant l'ús de la força, sense perjudici que la puguin emprar per derrotar els que no són «amics» (WENDT, 1999: 298-299).

Això es pot explicar d'una manera més filosòfica i complexa, però per arribar a la mateixa conclusió. Com que es tracta d'un llibre acadèmic, ens arriscarem a assaborir aquest format, de més intensitat, citant directament l'autor analitzat, amb la confiança que els paràgrafs precedents contribuiran a la seva comprensió:

44. En anglès *Mutual Assured Destruction* o MAD.

Les fronteres cognitives d'un [*ego*] s'amplien fins a abastar l'altre [*alter*]. Fins al punt que l'un i l'altre acaben formant part d'una mateixa 'regió cognitiva' [...] en què els seus principals atributs són la lleialtat, el pensar-com-un-equip, el benestar (mutu) o la solidaritat, a més del sentit de comunitat que tot ho impregna i ho fa possible. (WENDT, 1999: 305)

Tot això ens porta a alguna pregunta i alguna reflexió.

Si és així (suposant que Wendt tingui raó), d'una banda, com és que Grècia i Turquia, tots dos membres de l'OTAN i, per això, (suposadament) tan «amics», entren en guerra el 1974? I, d'altra banda, si encara és factible que hi hagi grups d'Estats (blocs, si es vol) «enemics», susceptibles d'entrar en guerra entre ells, això vol dir que, com ja va passar amb Deutsch, el constructivisme social té un sostre de vidre que impedeix generalitzar la proposta a escala global. No deu ser que, sense la presència de blocs o Estats antagonistes, ni tan sols seria factible que se'n generés un de suposats «amics»? Mala cosa, perquè això és el que al seu dia afirmava el neorealista defensiu Stephen Walt. Una vegada més, que a prop que són els postulats de Kant del realisme! I, per extensió, que complicat és que els somnis socioconstructivistes es converteixin en realitat...

El paper de les institucions és important per canviar els hàbits dels Estats. Aleshores... Seguim en el camí marcat per l'institucionalisme liberal? Wendt diu que no. El motiu rau en el fet que les receptes de l'institucionalisme són, al seu entendre, massa lentes i massa superficials. En el fons passa que els institucionalistes confien en les inèrcies, que donen peu a processos de caire gradualista, però sabem que amb un impacte més superficial. En canvi, com hem vist en el cas de Deutsch, els constructivistes socials són partidaris de l'enginyeria social, necessària per accelerar els processos de «selecció cultural» cridats a canviar el món, cap a un de dotat d'altres valors que, en aquest cas, comenci sent més pacífic (WENDT, 1999: 326). Per arribar a bon port, Wendt fa una darrera concessió conceptual al *mainstream* realista-liberal de les relacions internacionals: admet que fins i tot els Estats integrats en aquestes organitzacions internacionals continuen sent calculadors racionals. Però, a darrera hora, intenta capgirar-ho... Quina seria, doncs, la diferència? Que abans raonaven com a Estats i, ara, després de la seva transformació (llegiu, després de la seva construcció alternativa) passen a fer-ho com a grup (WENDT, 1999: 337).

LA TEORIA CRÍTICA

Es tracta de l'aproximació al nostre objecte d'anàlisi més propera al marxisme. Costa dir marxista sense més ni més perquè, com a resultat de la vergonya que senten molts marxistes actuals, solen prendre algunes precaucions a l'hora d'autodefinir-se. Com ja va passar amb el constructivisme social, la intenció és derrotar totes les escoles anteriors i posar-les de cap per avall. Això, en termes acadèmics, es pot plantejar com un «gir epistemològic». És el que alguns professors experts en la matèria han catalogat com un «desafiament al conjunt de les ciències socials» (SANAHAJA, 2016: 180). El matís, no menor, és que la teoria crítica ubica dins el sac dels «dolents», que han de ser depurats intel·lectualment, el realisme (per descomptat), l'institucionalisme (com era de témer), però també el propi constructivisme social (per si hi havia algun dubte sobre la radicalitat de la teoria crítica). D'alguna manera, però, la teoria crítica segueix el camí del constructivisme social. Potser de manera exagerada. M'explico: la teoria crítica vol transformar el món —que és el que desitjaven els seguidors de Wendt— però, a més, és la que més

clarament ho planteja. Ho dic perquè se sol presentar a si mateixa com una teoria dotada d'una gran càrrega normativa, a diferència de les escoles del *mainstream*, més bolcades (o, si més no, aquesta és la seva vocació) a l'explicació del que el món és, no tant a l'exposició del que el món *hauria d'arribar a ser*, segons el seu gust.

ELS INICIS DE LA TEORIA CRÍTICA: L'ESCOLA DE FRANKFURT

Els seus orígens ens ajudaran a comprendre més bé aquesta qüestió. Cal rastrear-los, almenys, fins a l'Escola de Frankfurt, a partir dels anys cinquanta del segle xx. És interessant veure que, com ja va passar amb el realisme i amb el liberalisme, aquesta nova escola de l'àmbit de les relacions internacionals també estableix ponts amb les que dominen l'àmbit més general de la ciència política. El filòsof alemany Jürgen Habermas, un dels principals representants d'aquesta escola, es situa a la base d'aquesta aportació, sobretot a partir de la seva obra *Ciència i tècnica com a ideologia* (1968). Si bé, al seu torn, Habermas parteix de la crítica que Herbert Marcuse –un altre conegut marxista de la segona meitat del segle xx– va fer a Max Weber, el pare de les ciències socials modernes, uns anys abans. El que aquí es discuteix és què cal entendre per racionalitat. Ni més ni menys.

En essència Marcuse i, després, Habermas critiquen que la idea de racionalitat que sosté Weber és, tot just, una racionalitat instrumental. Això és, una racionalitat limitada, que ni tan sols es pregunta pels fins a què serveix. Només seria útil, doncs, per identificar la millor estratègia per assolir aquests fins, que venen donats normalment per qui ostenta el poder (HABERMAS, 1986: 54). Així, la teoria crítica es proposa escrutar aquests fins i els qui els defineixen i, arribat el cas, també es proposa traçar alternatives. I ni tan sols cal creure en teories de la conspiració. Habermas s'enfronta a una de les principals tradicions de pensament occidentals, la del dret natural.

Ell entén que això no existeix, que és una construcció social. Noteu, en aquest aspecte, el pont establert amb Deutsch o amb Wendt. Com ells, Habermas no creu que hi hagi veritats immutables ni eternes (HABERMAS, 1986: 77). Tot depèn del context o, dit amb altres paraules, de qui mani. Amb aquesta aposta, es carrega de cop Tucídides, Hobbes, Locke, fins i tot Kant i, per descomptat, tots els realistes i tots els institucionalistes liberals del segle xx. Que tingui raó o no són figures d'un altre paner. Però no se li pot negar el seu radicalisme ni la valentia teòrica.

El testimoni d'Habermas el recull un correligionari seu, també membre destacat de l'Escola de Frankfurt: Max Horkheimer. Horkheimer és un tipus molt incòmode, fins i tot per als seus. No en va admetre que, a la pràctica, el marxisme no compleix les seves promeses i que és un «instrument de manipulació», especialment als països en vies de desenvolupament que sobre el paper volia ajudar o, fins i tot, emancipar (HORKHEIMER, 2003: 10). Tampoc té pèrdua que equipari el règim de Stalin amb el feixisme (la qual cosa pot semblar evident però no és tan usual que ho admeti un dels principals teòrics marxistes de les últimes dècades) o que acabi els seus dies lloant el capitalisme a les pàgines de la revista *Der Spiegel* (ANDERSON, 1987: 47). Concretament, ho he pogut verificar en una entrevista del 1970, en què, a més, també ratifica la sensació que l'estalinisme era un «règim del terror», equiparable al de Hitler.⁴⁵ I també podríem recordar que Horkheimer refuta, tan anormal en bona teoria política però tan freqüent als nostres dies, la presumpta aliança conceptual entre el marxisme i els nacionalismes. Perquè, pel filòsof alemany, això és un cras error i afegeix que, més aviat, caldria combatre que els moviments nacionalistes facin servir eslògans marxistes (HORKHEIMER, 2003: 119).

45. Podeu llegir la traducció a l'anglès de l'entrevista original en alemany, titulada «What we call 'meaning' will disappear», a <https://determinatenegeation.wordpress.com/2016/07/17/translation-of-horkheimers-1970-interview-with-der-spiegel/>.

En tot cas, en el camp teòric, Horkheimer embolica la troca habermasiana, per ser més incisiu. Al seu entendre, tot el que tenim al cap és resultat d'un mode de producció contingent (en aquesta etapa històrica, el capitalisme, és clar) que seria el que genera les condicions socials, econòmiques i, al final, mentals (ideològiques, si es prefereix) que ens fan ser el que som i pensar el que pensem. Aflora, és clar, la superestructura. Tant és així, segons el seu criteri, que fins i tot la ciència mateixa no seria res més que un subproducte d'aquestes relacions de producció: lluny de qualsevol pretensió d'objectivitat, només seria una part de la ideologia dominant. Al·ludeix als científics com a «presumptes» científics (HORKHEIMER, 2003: 16). Com els seus acòlits ens recorden, cal tenir en consideració que, per al marxisme, la ideologia no és sinó una consciència falsa que en comptes d'apropar-nos al coneixement de la realitat ens n'allunya; que el que normalment anomenem ciència és pura mentida, i que el marxisme, com calia esperar, sí que es considera a si mateix com a ciència (*sic*).

En aquest sentit, segons Horkheimer, és ideològic tot plantejament que no assumeixi la historicitat dels actors i que no accepti que, en comptes de solucions objectives, el que tenim al davant són, si de cas, diferents formes de subjectivitat (CORNAGO, 2005: 668). És per això, i en aquests mateixos termes, que cal comprendre el qüestionament plantejat per la teoria crítica a realistes i institucionalistes liberals. Perquè totes dues serien escoles, com hem vist, amb pretensions d'objectivitat, molt arrelades en veritats eternes. Això no obstant, per Horkheimer o Habermas són, en el millor dels casos, inconscients portadors d'una ideologia i, en el pitjor, instruments actius i plenament conscients, al servei del poder establert.

És el que Horkheimer anomena (de manera pejorativa, en el context de la seva obra) com a *teoria tradicional*. I és davant d'aquesta que reclama la primacia de la *teoria crítica*. Fent això, Horkheimer ataca alhora tot l'erari intel·lectual propi de la Il·lustració, encara que en el seu llenguatge, típicament marxista, pugui arribar a dir que ho està «superant».⁴⁶

Fora d'això, aquí el lector no ha d'aspirar a trobar cap indicatiu de pau. Res d'això: la teoria crítica arriba per transformar-ho tot, sabent que això implica «l'agreuament de la lluita a què està vinculada» (HORKHEIMER, 2019: 54), en aquest cas, a escala global. És lògic: què tenen a veure el marxisme i el pacifisme? Res, sens dubte. Aleshores, paradoxalment, sempre ens quedaran les teories realistes per donar-nos eines per evitar les guerres. Viure per veure...

La teoria crítica, com va passar amb altres escoles ja analitzades, no és un nucli completament homogeni d'autors i obres. Com a mínim, cal distingir entre l'estructuralisme, encapçalat per Immanuel Wallerstein, que desenvolupa la seva obra als anys setanta i vuitanta del segle xx, i les aportacions de Robert Cox, més aviat vinculables al pensament de Gramsci (com ja va passar amb el constructivisme social), que aconsegueix sobretot als anys vuitanta del segle xx. Els analitzarem en dos apartats.

L'ESTRUCTURALISME DE WALLERSTEIN

Abans d'endinsar-nos en el pensament de Wallerstein, cal entendre què és això de l'estructuralisme marxista. Per a això, convé portar a col·lació algunes reflexions del mateix Marx, exposades a la taula 1.7, on també he destacat en cursiva la frase més important per als nostres propòsits.

46. Això queda palès a través d'una coneguda obra que publica juntament amb un altre membre de l'Escola de Frankfurt: Theodor Adorno (Horkheimer i Adorno, 1989).

TAULA 1.7. Definició d'estructuralisme marxista

Era l'any 1859 quan, en elaborar el pròleg al seu llibre *Contribució a la crítica de l'economia política*, Karl Marx va proposar-ne una definició clara...

«Els homes contrauen determinades relacions necessàries i independents de la seva voluntat, relacions de producció, que corresponen a una determinada fase de desenvolupament de les forces productives materials. El conjunt d'aquestes relacions de producció forma l'estructura econòmica de la societat, la base real sobre la qual s'aixeca la superestructura jurídica i política i a la qual corresponen determinades formes de consciència social [...] *No és la consciència de l'home la que determina el seu ser sinó, per contra, el ser social és el que determina la seva consciència.*⁴⁷»

Segons el marxista francès Louis Althusser, l'estructuralisme no és només una interpretació possible de l'obra de Marx, sinó que es tracta del que converteix el marxisme en una ciència. Per tant, és «la» interpretació necessària si de debò es vol considerar el marxisme com una ciència. Per això, Althusser distingeix un «jove Marx» (no científic) i el «Marx madur» (que sí que ho seria). Això és important, per a aquest llibre, perquè el punt d'inflexió entre les dues etapes el marca, justament, l'obra que acabem de citar.

Perquè, a ulls de Marx, l'estructuralisme demostra que la nostra consciència és només un reflex de les relacions de producció (també conegudes com a «base» o «estructura» econòmica) en què estem immersos. La nostra ment no pot fer res contra la realitat, però al revés sí que és cert: aquesta realitat ens constitueix. Per tant, d'una banda, les nostres opinions són un subproducte d'una cosa que ens supera, i, d'altra banda, només si canviem la realitat mateixa (és a dir, l'estructura de relacions de producció) podem aspirar a un món nou i/o a un home nou. En aquest aspecte, les diferències amb el constructivisme social són clares.

Wallerstein va ser un autor prolífic, encara que a nosaltres ens incumbeixen especialment dos dels seus llibres. Un, més teòric, i molt important des d'un punt de vista conceptual, que és el primer que faré servir per analitzar la seva obra, escrit el 1984: *The Politics of the World Economy*. I un altre, de tall més descriptiu, que va ser redactat al llarg dels anys setanta del segle xx: *El modern sistema mundial (The Modern World-System)*, publicat en tres toms, encara que el darrer va ser acabat i publicat ja molt avançats els anys vuitanta.

Wallerstein també és conegut per ser un teòric de la dependència. Aquesta teoria entén que el final del colonialisme, diguem-ne, formal, no va suposar el final de la dependència econòmica i política, a més d'ideològica, dels Estats de la perifèria internacional, molts d'ells recentment independitzats. Es tracta, per tant, d'una teoria que emfatitza les relacions desiguals establertes al si del sistema internacional, així com de la seva perpetuació, al marge de subtileses jurídiques.

És el que Wallerstein (1999: 279) anomena «imperialisme no colonial» o fins i tot, per a més inri, «imperialisme anticolonial». Va ser, a la pràctica, una tesi molt arrelada a l'Amèrica Llatina, sobretot a partir dels anys seixanta del segle xx. Sense que es pugui dir que les polítiques afavorides al seu voltant (com la industrialització per substitució d'importacions) hagin tingut gaire èxit. Potser per això aquesta teoria ha deixat de ser protagonista dels debats, encara que versions més o menys col·loquials reapareixen periòdicament, cada vegada que un Estat d'aquesta perifèria intenta marcar distàncies amb Occident. Per exemple, mentre escric aquest llibre, estic veient les notícies del cop d'estat del Níger (agost del 2023), que ve acompanyat d'un important suport popular basat, precisament, en un discurs similar al de la teoria de la dependència. Els colpistes es parapeten argumentativament darrere de la teoria de la dependència o, almenys, darrere dels seus tòpics fonamentals.

Per a l'estructuralisme de Wallerstein, seguint la ruta traçada per Marx, tot allò que veiem és una cristal·lització de les relacions de producció capitalistes: les classes socials, les nacions i els nacionalismes; el dret internacional públic; les idees (incloses les de totes les escoles de relacions internacionals que hem analitzat fins

47. Marx, Karl (1980 [1859]): 182; la cursiva és meua.

ara); o els Estats, que en última instància constitueixen això: la superestructura política i institucional, encarregada de protegir allò realment important, que és l'estructura econòmica, però aquesta vegada a escala planetària.

Totes aquestes institucions no són –com alguns podrien pensar– les causes del capitalisme. En són les conseqüències (WALLERSTEIN, 1984: 30). De tots aquests ingredients, el més important és l'Estat perquè, a través de les seves lleis i dels seus aparells coercitius, blindava i defensava el capitalisme. Així mateix, es genera certa competència entre actors pel botí. De manera que les grans multinacionals intenten influir els Estats per assegurar-se una bona posició en l'acumulació de recursos. Per això, en molts casos, arriben a acords amb els Estats més poderosos, que les fomenten i/o hi donen suport amb les seves lleis, per convertir-les en estilets de les seves polítiques.

De tota manera, les multinacionals tenen la seva pròpia agenda i no poques vegades són elles mateixes les que utilitzen les superestructures estatals en benefici seu. D'aquesta manera, per exemple, va ser com realment la Companyia Britànica de les Índies va accedir en primer lloc al subcontinent indi, va construir el seu propi exèrcit (avalat, és clar, per qui suposadament tenia el monopoli de la força weberiana, la Corona britànica) i se'n va endur els beneficis... Fins que, davant d'algunes de les rebel·lions natives més ferotges, ja entrat el segle XIX, aquesta mateixa multinacional demana ajuda a les «casques vermelles», que intervenen amb força per sufocar aquestes revoltes. Així, segons la teoria marxista a la qual és afí Wallerstein, els beneficis continuen anant a parar a la multinacional de torn, mentre que els costos d'assolir-ne se socialitzen i els paguen els ciutadans britànics a través dels seus impostos, a canvi, això sí, de tenir garantit el subministrament de certs béns (en aquest cas, no tant les espècies com el cotó, indispensable per a la indústria tèxtil).

Ara bé, convé tenir en compte que, en lloc de fer servir el concepte marxista «mode de producció», Wallerstein en fa servir un de la seva pròpia collita: «sistema històric», però només per arribar a les mateixes conclusions: res no és immutable. El capitalisme no és l'únic mode de producció o sistema històric. Va ser precedit per uns altres: esclavisme, feudalisme... Simplement, d'uns segles ençà, el dominant és el capitalisme.

TAULA 1.8. Naixement i extensió del capitalisme

S. XVI-XVII	Va néixer no abans del segle XVI, i més aviat al segle XVII, a l'Europa occidental, de la mà del Regne Unit i dels Països Baixos, sobretot.
S. XVIII i XIX	A causa del fenomen de la colonització, el capitalisme va ser exportat a l'Amèrica Llatina i a l'Àfrica, tot i ser una mica extravagant per a aquella gent. Va arribar també al vell imperi otomà i, per descomptat, el subcontinent indi.
S. XIX	Només molt al final, a la segona meitat del segle XIX, va arribar a la zona d'influència de la Rússia tsarista (WALLERSTEIN, 1999: 179).
Així el capitalisme es va fer global, de la mà del món occidental i de manera una mica forçada. Però la història no s'acaba aquí...	

Com Marx abans que ell, Wallerstein està convençut que tots els modes de producció/sistemes històrics tenen un principi... i un final. Perquè acaben sent víctimes de les seves pròpies contradiccions (WALLERSTEIN, 1984: 27). En el cas de les relacions internacionals, aspira que hi hagi una polarització creixent entre els països més rics i els més pobres, que seria el pas previ per al canvi de mode de producció/sistema històric.

Sempre segons Wallerstein, el capitalisme internacional està ferit de mort i no pot evitar el seu tràgic final: necessita continuar explotant els recursos (primeres matèries i fonts d'energia) de la perifèria internacional ja que, si deixa de fer-ho, les eco-

nomies dels Estats més rics s'enfonsarien. Però, alhora, si hi insisteixen (i no tenen altre remei que fer-ho) provocaran més desigualtats, més animositat i més conflictivitat: aquest és el cercle viciós que envolta el món.

Ara bé, mentre duri, aquest mode de producció/sistema històric genera unes determinades regles, que les altres societats –a falta d'alternatives i *pro tempore*– accepten. Bé, però... Qui les genera? Per mostrar-ho, el nostre autor treballa el concepte d'hegemonia. La potència hegemònica té aquest rol: és sempre un Estat, com calia esperar. El que lidera l'economia a cada moment històric. Què s'entén per economia? Wallerstein (1984: 39-42) aporta tres ingredients, els classifica i n'estableix la seqüència lògica i cronològica.

El primer que sempre apareix és la producció agroindustrial; després, quan l'Estat és fort en això, si fa les coses bé, sol esdevenir una potència comercial;⁴⁸ finalment, si se segueix aquest recorregut, aquest Estat pot esdevenir una potència financera, amb capacitat per finançar tercers i obtenir nous beneficis a partir dels seus èxits.

Doncs bé, un Estat es converteix en la potència hegemònica durant l'etapa històrica en què té el lideratge mundial en cadascun d'aquests tres paràmetres. I perd aquesta qualitat quan algun Estat competidor inicia amb èxit aquesta mena de cercle virtuós, que sempre comença per la producció i acaba amb les finances, i el desplaça d'aquest lideratge. Mentre això passa, així, seguim en el mode de producció/sistema històric capitalista, encara que canviïn les potències hegemòniques. Canvien lentament i no aleatòriament: «l'Estat que guanya la carrera per l'hegemonia no és el que fa més 'saltos cap endavant' [*lops ahead*] políticament o militarment, sinó el que va millorant 'laboriosament', pas a pas i a llarg termini, la seva 'competitivitat' (WALLERSTEIN, 1984: 19). Aquesta és la clau. I tenim com a exemple, en què no va pensar Wallerstein, el cas de la Xina, des de l'arribada al poder de Deng Xiao Ping, a finals dels anys setanta del segle xx, després del llarg malson maoista.

Queden per respondre, almenys, dues o tres preguntes. A saber... Qui és l'hegemon, en el capitalisme? Quins són els seus poders, és a dir, què és capaç de fer? I, si s'escau, on no arriba el seu poder? Vegem-ho.

Segons Wallerstein, al llarg del cicle de vida del capitalisme, només hi ha hagut tres potències hegemòniques:

- els Països Baixos, durant un curt espai de temps (anys seixanta i setanta del segle xvii);
- el Regne Unit, des de 1815 (després de la victòria sobre la França de Napoleó) fins a 1880 aproximadament, i
- els EUA, a partir de 1945 (després de la victòria sobre les forces de l'Eix i el Japó); tot i que afegim que, després de la guerra del Vietnam i l'abandonament de l'acord de Bretton Woods, els EUA ja haurien iniciat la seva decadència (WALLERSTEIN, 2003), fins al punt que es pot afirmar que el món ja no té hegemon.

Noteu, de moment, que totes tres han estat potències marítimes. Com també ho era Espanya, la seva antecessora, encara que en una etapa mercantilista, precapitalista (per això no sol aparèixer a les llistes ofertes per aquest autor). Caldrà recordar-ho quan arribem a l'anàlisi de les principals escoles de la geopolítica, pensant especialment en l'escola marítima, encapçalada per Alfred Mahan, ja que detectarem coincidències importants entre tots dos, malgrat les diferències ideològiques (Mahan era molt conservador). Però, de moment, seguim acompanyant Wallerstein.

No em puc aturar a explicar els detalls de cada hegemonia. Afortunadament, els casos britànic i nord-americà no requereixen més explicació, ja que són molt clars, com pot intuir fins i tot el profà en aquesta matèria. Potser sí que requereix unes pinzellades el cas neerlandès. La veritat és que els Països Baixos també van tenir la seva companyia de les Índies, que va arribar a dominar fins a època molt recent

48. Això implica des d'accedir i, fins i tot, controlar les principals rutes comercials del mercat mundial, fins a disposar de navilieres i infraestructures de transports i comunicacions útils per fer-ho.

l'actual Indonèsia i que, al seu dia, va avançar els britànics en molts escenaris: van arribar abans a l'actual Sud-àfrica, així com a Nova York que, no en va, s'anomenava Nova Amsterdam. I van competir amb Albió pel control de les costes índies. Tot això gràcies, sobretot, a la seva excelsa marina mercant, que era la que oferia la millor relació cost-benefici als seus ports. Encara que no va ser menor l'aportació de la seva armada que, en el període indicat, va ser capaç de penetrar, gairebé sense oposició, l'estuari del Tàmesi, on va romandre gairebé dues setmanes, a costa dels vaixells de guerra i mercants anglesos. Aquest atac va ser conegut com l'atac de Medway (juny de 1667).

Dit això, criden l'atenció algunes coses, no ja del cas neerlandès, sinó de la teoria general de Wallerstein. La que més és que, si sumem els anys de durada del capitalisme i els anys en què un Estat hegemònic ha exercit el seu lideratge, en surten xifres molt diferents: uns 350 anys i uns 125 anys, aproximadament. Per tant, durant la major part del temps (gairebé dos terços), el mode de producció/sistema històric capitalista... no ha tingut hegemonia. També es poden extreure altres conclusions, una mica més subtils (però tampoc tant). I és que, contra el mite vigent, les grans potències no s'enfonsen per la via ràpida i, després de deixar aquesta posició hegemònica, poden continuar sent grans potències. El cas britànic és il·lustratiu, no més que el cas dels EUA. Teòricament, els britànics perden l'hegemonia a finals del segle XIX, quan trampegen malament la gran crisi econòmica finisecular, es veuen superats per altres potències en la producció d'acer (Alemanya i els EUA, en aquells moments) i perden les primeres batalles importants per tot arreu (contra els zulús i contra els sudanesos). Ara bé, després d'aquests fets, l'imperi britànic encara va tenir un paper rellevant en les dues guerres mundials i en tots dos casos va contribuir a la victòria dels anomenats aliats. Per tant, si la interpretació de les coses que fa Wallerstein és certa, encara que els EUA hagin deixat de ser un autèntic hegemon, encara els queda inèrcia per ser un poder molt important a l'escenari global.⁴⁹ Per això la tesi de Wallerstein és perfectament compatible amb la sensació generalitzada que els EUA encara «manen»... tot i que potser no tant com abans.

Queden per veure els atributs de l'hegemonia. A Wallerstein (1984: 30 i 39) li agrada parlar de l'«hegemonia relativa». És a dir, no creu que l'hegemon contingui un poder incontestable. Tot és més difús. L'hegemon és més aviat un *primus inter pares* que, això sí, concentra atribucions importants. Perquè influeix decisivament en les decisions dels altres. Cal tenir en compte que la potència hegemònica és qui marca les regles del joc: el ritme de la música que ballen la resta d'actors. En el cas de l'etapa capitalista, aquesta partitura es basa en el foment del lliure comerç. És un poder, si es vol, indirecte: l'hegemon no reparteix dons però, en marcar les cartes de la partida, juga amb avantatge. Principalment si defensa aquesta música en diferents àmbits: en el jurídic, per descomptat, quan promou sancions contra els que obstaculitzin aquesta lògica. Quan cal, crea les organitzacions internacionals (al seu servei) per fer-ho.⁵⁰ Però també opera en l'àmbit ideològic, quan aconseguix que tothom accepti que aquestes regles són les millors o, el que és més incisiu si fos possible: quan creu que es tracta de les úniques factibles.

No és una mera teoria. Avui en dia, a diferència del que passava dècades o segles enrere, el proteccionisme està mal vist. Perquè és vist com un *remake* del vell mercantilisme, contra el qual al seu dia es va aixecar el nou capitalisme lliurecanvista. I, així, fins i tot les economies més febles es conformen a ser (o intentar ser) competitives, davant de les més fortes, en el marc de la globalització econòmica. A aquesta capacitat de regir els destins dels altres, en funció dels interessos de l'hegemon, el nostre autor l'anomena «imperi informal» (WALLERSTEIN, 1999: 279). Com que és l'emperador (emperador, certament, més que monarca absolut, si seguim la lògica de Wallerstein), pot –a més– conculcar els seus propis principis, si és peremptori. Per això, encara que els EUA demanen als altres que s'adhereixin al liberalisme econòmic, ells mateixos tenen temptacions proteccionistes (molt evidents, en el

49. Si bé –afegim pel nostre compte– la sortida precipitada de l'Afganistan no és un bon símptoma. Com tampoc ho és la manera com va acabar, poc abans, el seu fallit projecte a l'Iraq. Tot això sona massa a les esmentades derrotes britàniques contra zulús i sudanesos. O pitjor, perquè l'imperi britànic es va refer, mentre que els talibans han pactat amb Rússia i el xiisme domina a l'Iraq.

50. Pensem en l'Organització Mundial del Comerç (OMC) i les seves polítiques. També, a escala més sectorial, en la Unió Europea (UE), hereva del Mercat Comú, tan lligat en els seus inicis als plans Marshall, afavorits, és clar, des de Washington.

govern de Trump). Però no és un mer impuls ideològic, com ho demostra la «guerra dels microxips» que Biden ha declarat a la Xina. És una cosa estructural i, per això, forma part del joc.

De la mateixa manera, fa 300 anys, el molt liberal imperi britànic va aprovar lleis restrictives del lliure comerç (com la *Navigation Act*) que, al seu moment, van ser elogiades fins i tot per... Adam Smith! La raó? Enfonsar l'economia neerlandesa, per així ocupar el seu lloc com a nou hegemon. Per part seva, la idea de Trump o la de Biden és evitar que l'aspirant a nou hegemon (la Xina) se surti amb la seva. Aquesta, diguem-ne, irregularitat (o manca de coherència) queda integrada en la teoria del nostre autor, que apunta que les potències hegemòniques en el món capitalista sempre han exercit la defensa del paradigma lliurecanvista «sense dogmatismes» ni «exageracions» (WALLERSTEIN, 1984: 41). Hi ha un refrany que ho exposa bé i tanca de meravella aquesta explicació: «a tothom dona consell i no el pren per a ell». Doncs això...

Després d'aquest recorregut, força detallat, per l'obra d'Immanuel Wallerstein, només ens faltaria comprendre de quina manera, més concretament, un hegemon arriba a ser-ho. És a dir, de quina manera arriba al lideratge primigeni (recordem-ho, en la producció agroindustrial). Per il·lustrar-ho, el nostre autor retrata el cas de la competició per l'hegemonia suscitada entre el Regne Unit i França, en el llarg recorregut que va des dels anys trenta del segle XVIII fins a la solució de l'embolic (en benefici, com sabem, del Regne Unit, cap a 1815). I ho fa assumint que les competicions similars que es puguin donar actualment, o en el futur, necessàriament tindran un caire similar. Aleshores, de quin tipus de pugna estem parlant?

El més interessant és constatar que, cap al 1730, ambdós Estats estaven en situació d'empat tècnic. Havien fet els deures en tots els paràmetres rellevants. Segons les dades que maneja Wallerstein (1999: 42), França es posava fins i tot una mica al capdavant pel que fa a la producció agroindustrial i, en aquella dècada del segle XVIII, va arribar a ser la primera potència industrial del món, encara que seguida de prop pel Regne Unit. El que variava eren les matèries primeres emprades: França estirava més de la llana que del cotó, i més de la fusta que del carbó. D'altra banda, els britànics tenien un problema addicional: la inflació. Efectivament, els seus productes eren, en general, més cars que els fabricats a França.

En altres camps, també anaven a l'una. Ambdós Estats havien posat en marxa les reformes agràries necessàries per concentrar terres i, així, incrementar la seva productivitat. Demogràficament tots dos tenien un bon potencial, ja que havien passat per la revolució demogràfica de l'època gràcies a una millora en l'alimentació i la medicina i a una disminució de la mortalitat infantil. Així i tot, com ja passava en el cas de la producció agroindustrial, França anava una mica per davant del Regne Unit, ja que va assolir els 24 milions d'habitants cap al 1750, mentre que el Regne Unit va assolir els 15 milions una mica més tard. Finalment, hi ha un element, encara que és superestructural, a tenir en compte: el factor ideològic.

Perquè el capitalisme es desenvolupi, sempre és millor comptar amb intel·lectuals que ho avalin. És veritat que el Regne Unit comptava amb Adam Smith o, si es prefereix, amb la il·lustració escocesa en ple (Ferguson, Hume...) com a apòstols del lliure mercat. Però França comptava amb els defensors més radicals d'aquest model, amb Quesnay i Turgot al capdavant (o, si es prefereix, amb l'escola dels fisiòcrates en ple). En resum, tot i que tots dos Estats tenien les seves opcions de guanyar aquesta cursa per l'hegemonia, França semblava estar lleugerament al davant... poc menys d'un segle abans que es consumés... l'èxit britànic. Raó de més, doncs, per preguntar-nos com es va aconseguir aquesta fita, és a dir, què caldria fer en el futur per assolir èxits similars o, si es vol, què deuen estar fent avui dia les potències que competeixen per l'hegemonia.

Per Wallerstein, el que demostra aquest estudi de cas és que el més important és assegurar-se els mercats principals; per començar, els de fonts d'energia i primeres

matèries, a bon preu.⁵¹ Així mateix, cal assegurar la venda dels productes manufacturats a partir d'aquests recursos primaris. Assegurar implica: capacitat per defensar les rutes més importants del comerç internacional i, fins i tot, per disposar de facilitats en els punts clau d'aquestes rutes, com són els *choke points*. A més, quan hi ha una competència per l'hegemonia, com va ser el cas, es planteja un «joc de suma zero» entre els contendents. Així, és molt important qui arriba primer i qui s'estableix abans. No és un joc de nens: en un moment decisiu d'aquesta competència, França va ajudar amb molts diners les 13 colònies britàniques de l'Amèrica del Nord perquè, en independitzar-se, quedés perjudicat el potencial del Regne Unit. Va sortir bé?

No gaire. Perquè estem parlant d'una competència econòmica i això va costar molts diners als gals, fins a buidar les seves arques, cosa que, afegida a tres anys consecutius de males collites i al consegüent encariment del pa (sense que les buides arques públiques de l'últim rei ho poguessin mitigar), va acabar provocant la Revolució Francesa. En canvi, en aquestes mateixes dates, el Regne Unit va aconseguir el control del Quebec i de tot el Canadà sense empenyorar-s'hi tant. Amb aquesta jugada, tenia garantida la fusta en grans quantitats, que ja la trauria de les seves excolònies i, a més, arrabassava territoris al seu competidor francès.

La competició per altres mercats també va ser ferotge. França tenia les seves pròpies estacions a les costes de l'Índia, però va ser derrotada per les tropes britàniques a la batalla de Wandiwash (1760).⁵² A partir d'aquí, els britànics es van afanyar a controlar el mercat indi, no només com a proveïdor de cotó, sinó també com a receptor dels tèxtils produïts a les fàbriques del Regne Unit. Per això, com que al territori dels actuals Índia, Pakistan, Bangla Desh i Sri Lanka (Ceilan) hi havia una notable indústria tèxtil local, el primer que van fer és desmantellar-la. No es tracta de destruir res a trompades. Això es va aconseguir establint aranzels als productes indis elaborats (però no així al cotó) que intentaven entrar a la metròpoli, mentre se subvencionaven els productes britànics manufacturats perquè fossin assequibles a altres països. D'aquesta manera, a mitjan segle XIX les manufactures natives havien deixat, virtualment, d'existir (WALLERSTEIN, 1999: 208-209), excepte per a la fabricació de productes de luxe⁵³ en quantitats molt petites, mentre els productes anglo-escocesos inundaven el mercat asiàtic.

Finalment, el Regne Unit va aconseguir establir una impressionant xarxa de bases navals per tot el món, que li permetia controlar els *choke points* més importants, no només per protegir les seves pròpies importacions i exportacions sinó també, si calia, per entorpir les franceses: estret de Malaca (Singapur i Borneo); estret de Bab el-Mandeb (Aden) i, tan aviat va estar operatiu, el canal de Suez (Alexandria), a més, és clar, de l'estret de Gibraltar i, per si de cas, fins i tot la ruta del cap de Bona Esperança (Simonstown, a Ciutat del Cap), que permetia transportar el carbó, el mineral de ferro i la llana procedents d'Austràlia (un altre dels seus dominis). I així, successivament... A més, com que el canal de Panamà encara no estava obert, el comerç amb el Pacífic discorria per ferrocarril, dins els territoris britànics del Canadà. Això deixava França en fora de joc, amb la mel a la boca, amb algunes possessions –en tot cas menys productives que les britàniques, sobretot la molt desèrtica Algèria, l'Àfrica Occidental i l'illa de Santo Domingo–, però sense diners.

Com conclou aquesta cursa? Ho exposo perquè explica a la perfecció què és tenir l'hegemonia. Ja el 1793, França va haver d'acceptar un tractat econòmic molt desigual (conegut com el tractat d'Eden) pel qual assumeix que entrin als seus ports productes anglo-escocesos (sobretot, els fabricats amb aquest cotó procedent del subcontinent indi), així com treballadors qualificats britànics, mentre que el mercat britànic continuava tancat per a ella. Va haver d'acceptar-ho perquè l'economia gal·la estava tan enfonsada que, d'aquesta manera, almenys aconseguia satisfer algunes de les demandes dels consumidors. Va ser el primer senyal evident que havia perdut aquesta cursa i que estava a mercè del seu competidor. En aquella època, ja era irrellevant que França tingués una mica més de població que el Regne Unit, perquè

51. Ahir: carbó i fusta, a més de llana o cotó; avui: hidrocarburs i terres rares.

52. Aquesta batalla, com que queda emmarcada en la més general guerra dels Set Anys, sol passar força desapercebuda, excepte per a l'atenta mirada d'historiadors molt especialitzats.

53. Els productes luxosos agradaven a les elits anglosaxones del moment pel seu exotisme.

els britànics treballaven amb un mercat de més de 200 milions de consumidors dels seus productes, repartits per tot el món (WALLERSTEIN, 1999: 160-161). Això és una barbaritat per a principis del segle XIX.

Després, Napoleó va perdre la guerra contra diverses potències, entre les quals hi havia de manera destacada el Regne Unit. En aquest aspecte, el 1815 és l'any clau. Sí, ho és per a les efemèrides. Ara bé, en bona lògica estructuralista, i atesa la primacia que sempre concedeix aquesta teoria a l'economia (a les relacions de producció) com a factor causal, és incorrecte dir que França perd les seves opcions a causa de la derrota de Napoleó. El correcte és afirmar, per contra, que Napoleó perd la guerra perquè França estava perdent la cursa per l'hegemonia. Aquest és un bon colofó a l'exposició de les tesis de l'estructuralisme de Wallerstein. Perquè, encara que per moments pugui fer la impressió que els seus arguments són força semblants als que són propis del realisme, en veritat, varia la relació causal. Totes dues escoles fugen de l'idealisme. En això coincideixen. Però el realisme situa la política com a variable explicativa i l'economia, com a auxiliar de la primera, mentre que l'estructuralisme marxista ubica l'economia com a variable explicativa i la política és un mer subproducte de la primera.

EL NEOGRAMSCIANISME DE COX

Robert Cox és un economista i polític canadenc. És, així mateix, una de les darreres espases de la teoria crítica que va elaborar la seva obra, sobretot, a finals del segle XX. Tot i això, no es troba còmode amb l'estructuralisme. Addueix, per justificar-ho, que el marxisme no constitueix un únic corrent de pensament (Cox, 2013: 138). Molt bé, segur que és així. El cas és que, potser per justificar-se, Cox llança algunes crítiques contra l'estructuralisme marxista. A Cox no li interessa acceptar el que s'ha dit al pròleg de la *Contribució a la crítica de l'economia política*, del 1859. Althusser havia dit que aquest és el marxisme autènticament científic. Sí, però... A quin preu? Quin rerefons té l'estructuralisme?

Segons un dels historiadors més reputats del marxisme, amb qui congenia... l'estructuralisme significa negar «totes les concepcions dels homes i de les classes com a subjectes conscients de la història», per afirmar que tot just són «suports involuntaris de relacions socials» (ANDERSON, 1987: 82-83). No hi ha escapatòria: no som amos de la nostra voluntat ni de les nostres opinions, si l'estructuralisme és cert. Tant és així que altres experts han manifestat que aquest estructuralisme ens comina a pensar en la història com si fos un «procés sense subjecte» (SANAHUJA, 2016: 170). I, per rematar la feina, valguin les paraules, duríssimes, d'un altre gran expert, que arriba a qualificar l'estructuralisme d'«antihumanista» (KRATOCHWIL, 2007: 29).

Aleshores, encara que Cox es dediqui a evitar els estructuralistes, sí que connecta amb les pretensions originals de l'Escola de Frankfurt. Canvia algun vocable però segueix les mateixes premisses. D'aquesta manera, mentre Horkheimer oposava la *teoria tradicional* a la *teoria crítica*, Cox fa el mateix entre la més limitada *teoria per a la solució de problemes*⁵⁴ i la *teoria crítica* (en aquest cas manté el nom). No és gaire nova la seva conclusió, arribats a aquest punt, ja que hem assimilat, pel camí, el sentit de la teoria crítica. Però tampoc no costa gaire reforçar-la, atenent les concretes paraules escrites per Cox (2013: 133):

Una teoria és crítica si, i només si, es distancia de l'ordre imperant del món i qüestiona com va sorgir aquest ordre.

Després de tants escarafalls contra l'estructuralisme, un descobreix que, al capdavall, de bona fusta ve el trompallot, i que Cox, com a bon marxista, no pot abando-

54. En anglès, *problem-solving theory*, equivalent a la teoria tradicional, que –no ho oblidem– s'assentava sobre una racionalitat weberiana, merament instrumental.

nar tan fàcilment ni l'argot ni els conceptes que patrocinava Marx... fins i tot en la interpretació preferida d'Althusser. Oficialment, Cox (2013: 140) advoca pel materialisme històric i el dialèctic que, per descomptat, no s'oposen per ells mateixos a l'estructuralisme. De fet, abona la idea que tot s'ha de plantejar sobre la base de la relació entre l'estructura (l'esfera, com ja sabem, de les relacions de producció) i la superestructura (integradora de l'àmbit de les idees i de la política). I arriba a definir la seva proposta analítica com a «estructura històrica» (Cox, 1987: 4). Posats a buscar una diferència entre l'enfocament de Wallerstein i el de Cox, cal dir que el segon, més a prop de Gramsci, defensa que aquesta superestructura té certa dosi d'autonomia. Això seria el que el distancia de la trama marxista-althusseriana, en definitiva. A més, amb això s'allunya del suposat ahistoricisme que també acostuma a engrossir les crítiques que rep l'estructuralisme, per defensar, en canvi, una imatge del món més aferrada a cada moment històric i les seves vicissituds. En tot cas, fa un darrer tomb i encara és capaç d'afegir que Gramsci li val, sí, però que només assumeix l'obra de l'italià com a font d'inspiració, sense que la seva pretensió sigui fer-ne una exegesi (Cox, 1987: 508-409).

Aquesta estructura històrica, que és el nucli fonamental del seu marc teòric, estaria formada per un conjunt de «pràctiques socials persistents» (Cox, 1987: 4), si bé li dona el típic toc marxista, perquè seguidament puntualitza que aquestes pràctiques són la «imatge d'una configuració particular de forces» que, alhora, «perpetuen» i «estabilitzen» un «ordre social» (Cox, 2013: 143). Un ordre (global, en aquest cas) cridat a ser enderrocat, amb els mitjans que calgui, pels acòlits del marxisme. En emplenar-les de contingut, assenyala que aquestes pràctiques socials inclouen:

- capacitats materials o poder (tecnologia, béns industrials, armament),
- idees (significats intersubjectius i imatges i hàbits col·lectius) i
- institucions (les que condensen les idees, de la manera més acceptable per a les relacions de poder).

A partir d'aquí, Cox (2013: 147) estableix una definició d'hegemonia, més en línia amb Gramsci que amb Wallerstein, com calia esperar: seria la confluència de «poder, idees i institucions». No només el poder (material), ja que si alguna cosa caracteritza l'obra de Gramsci, atès el seu elevat to superestructural, és la preeminència del consentiment sobre la coerció, encara que sigui un consentiment enganyós i interessat, forjat per i des del poder establert. Cox assoleix aquest punt, encara que mai no es desempallega completament d'una causalitat generada per i des de les «estructures de les relacions de producció» (Cox, 1987: 1). Res a retreure, des del punt de vista de la seva coherència: ets marxista o no ho ets. Si ell vol ser-ho, és el que hi ha. L'únic retret és la seva temptativa de semblar una altra cosa, en algun moment, distanciant-se de l'estructuralisme... sense aconseguir-ho del tot.

Al final... Què aporta? Sens dubte, la retroalimentació de l'estructura per la superestructura. És a dir, l'anàlisi del paper de l'Estat, dels partits i de les burocràcies com a vehicles de la «consciència de classe» i intermediaris en l'impuls i el manteniment d'aquesta estructura de relacions de producció (Cox, 1987: 5). Entenguem-ho bé: Cox no pretén –això seria poc marxista– que l'Estat creï l'estructura econòmica. El que diu és que, una vegada sorgida, la superestructura de què l'Estat forma part té un paper rellevant a l'hora de garantir la reproducció d'aquesta mateixa estructura (és a dir, la continuïtat en el temps), precisament, a partir de l'establiment de l'hegemonia. I, així, es tanca el cercle. Tot i que, si és així, en aquest cas la novetat aportada per Cox és molt relativa.

Aquí arriba una de les principals lliçons que Cox pretén oferir-nos en l'àmbit internacional: ni més ni menys que l'origen de l'imperialisme. La crònica, en resum, és la que s'exposa a la taula 1.9.

TAULA 1.9. Crònica de l'origen de l'imperialisme (Cox, 1987: 153-158)

- 1 A països com el Regne Unit, la industrialització del segle XIX va generar una nova classe social: el proletariat. Amb això cristal·litza una nova estructura de relacions de producció, caracteritzada per la dialèctica entre burgesia i proletariat.
- 2 Aquest proletariat viu amb salaris de subsistència. Només cal veure la seva escassa esperança de vida a l'Anglaterra «manchesteriana», a mitjan segle XIX.
- 3 La competència internacional era ferotge, sobretot quan, cap al 1893, el Regne Unit va ser definitivament superat per Alemanya i poc després pels EUA, en la producció d'acer.
- 4 No hi havia gaires solucions: ser competitiu podia venir de la mà d'una reducció de salaris, però, ateses les circumstàncies, això ja no era possible.
- 5 Els Estats que competien van optar per la sortida més fàcil, que no necessàriament millor: el proteccionisme. D'aquesta manera, impedièren que entressin a cada país els productes més barats dels competidors. Va ser l'última gran onada proteccionista que a Alemanya va teoritzar List i al Regne Unit va ser seguida, sense escarafalls, per Chamberlain.
- 6 Amb aquest moviment, les cartes estaven marcades: amb les fronteres de les principals potències de l'època virtualment tancades, només hi havia una manera d'aconseguir comprar barat... aprofitar els respectius dominis d'ultramar: els imperis.
- 7 Amb l'imperialisme en marxa, les economies de les potències europees tornen a somriure i, el que és tan interessant o més que això, també ho fa el proletariat, que, en part, emigrarà a aquestes mateixes colònies per guanyar més, i, en part, els qui es quedin a la metròpoli veuran com els seus salaris, fins aquell moment estancats, es mouen a l'alça. I fins i tot veuran com, amb els nous ingressos, s'entreu l'estat del benestar o *Welfare State*.
- 8 Així, la superestructura, liderada per l'Estat, construeix una narrativa nacionalista molt més vigorosa que les lleialtats anteriors (més aviat dinàstiques i personalistes).
- 9 D'aquesta manera –complexa però explicable, com hem vist en diversos passos– el proletariat, que pocs anys abans patia gana i malalties, passa a ser un suport important per a la nova forma d'Estat, que Cox qualifica com a «nacionalista-del-benestar», no exempta de pulsions racistes, en aquell temps, àmpliament compartides per dretes i esquerres polítiques.
- 10 I així es resolen moltes tensions de cop. Per citar-ne uns exemples: els escocesos es beneficien de l'imperi; els catalans (un altre cas interessant) passen a ser els màxims avaladors de l'esclavisme (molt més que el mateix Estat espanyol, que hi pugnava per suprimir-lo), sobretot a Cuba i Puerto Rico, que és el que quedava del vell imperi a finals del segle XIX. Sigui com sigui, no hi ha tensions independentistes a cap d'aquests països. D'altra banda, la classe obrera no es manifestarà mai pels suposats drets dels pobles indígenes sinó que, més aviat, s'afanyarà a recollir els rèdits de la seva explotació o a participar-hi directament. Cosa que pot resultar sorprenent als més cànids però que ha estat explícitament ratificada per alguns dels intel·lectuals que més i millor han treballat l'imperialisme (ARENDE, 2017: 246).

Què és el més important de tot el que hem dit, segons Cox?

Que l'aparició d'una nova classe social (el proletariat urbà) genera, a través dels passos que siguin, un nou ordre mundial, basat en l'imperialisme (Cox, 2013: 144-149). Mentre que els Estats, no tant com a actors i sí més com a intermediaris, s'encarreguen de fomentar les noves idees i institucions nacionalistes necessàries per consolidar el suport del seu proletariat.

És interessant l'esforç desplegat per Robert Cox per denunciar els excessos del mode de producció/estructura històrica dominant. Típic del marxisme. També ho és, però per motius oposats (encara que també típics del marxisme) la seva dificultat per oferir una alternativa versemblant a aquest capitalisme. En tot cas, ell ho intenta. El seu ancoratge al marxisme estructuralista s'afebleix, en aquest punt, de manera que no és capaç d'oferir una explicació raonable sobre com pot arribar la crisi del capitalisme, a partir de l'aparició de noves contradiccions internes o altres condicions objectives.

En canvi, en contrapartida, s'acosta més al programa de Gramsci, de tall superestructural. Segons algun dels intèrprets de la seva obra, Cox s'ubica, intencionadament, a l'«esfera ideacional de l'ordre social» (SANAHUJA, 2016: 168). Com Gramsci, pensa que «els homes fan la història alhora que en són producte» (BETANCOURT, 1990: 113). I aquí trobem alguna sorpresa, encara que relativa, si atenem a l'evolució del marxisme al llarg de les darreres dècades: Cox ja ni tan sols es fia de la classe obrera. Molt bé, però, en aquest cas... Qui liderarà la revolució pendent? La resposta és, almenys, original: una «no-classe-de-no-assalariats» (COX, 1987: 353).

Què és això? Aquesta pregunta és indefugible. Resposta: Cox disposa les seves esperances en un grup d'actors heterogeni, entre els quals hi hauria ambientalistes, pacifistes, sindicalistes, pobles indígenes, dones (no diu feministes), membres de comunitats religioses, etc. En fi, no és fàcil, no cal dir-ho, posar d'acord tota aquesta barreja de gent. Per exemple, és molt complicat posar d'acord un sindicalista i un ambientalista, per raons òbvies. Tot això suggereix que Cox treballa, arribats a aquest punt, una mica a la desesperada.

Hi ha diversos problemes, que plantejo amb preguntes: Cox ha demanat permís a tots aquests col·lectius per utilitzar-los com a ariets d'un canvi profund, potser violent, a escala global? En què se suposa que consistirà aquest canvi, a més d'abstraccions buides de contingut, com ara arribar al paradís a la Terra? De debò Cox pensa que acceptaran l'eradicació de tot indici de propietat, en els termes que postulava Marx? És per això que lluiten els sindicalistes, els pobles indígenes o les dones? De debò? A més, suposant que això estigués definit (que no ho està), què uneix tota aquesta gent? Quin seria el punt d'unió, cada cop que calgui construir alguna cosa en positiu?

Cox pretén erosionar el poder establert mitjançant un model *top-down*, comptant amb la tasca crítica de les elits universitàries (a les quals tampoc no ha demanat permís) contra institucions com el Fons Monetari Internacional. Però també, sobretot, directament contra el paper dels EUA com a líder de l'ordre vigent. Aquí arrenca una temptativa de repescar els pobles indígenes i altres col·lectius desfavorits, basant-se en un sistema educatiu que passaria a ser la primera trinxera d'aquesta batalla de les idees (en realitat, batalla per l'hegemonia), així com en els mitjans de comunicació. Tot molt gramscian i molt difús, quan arriba l'hora de la veritat.

CAPÍTOL 2

LA GEOPOLÍTICA

ANTECEDENTS, OBJECTIUS I UBICACIÓ EN L'ÀMBIT DE LES CIÈNCIES SOCIALS

Disciplina recent on n'hi hagi, els primers passos de la geopolítica es poden apreciar al llarg de la darrera dècada del segle XIX. Això sense perjudici, per descomptat, que puguem rastrejar les seves empremtes força més enllà en el temps, encara que només sigui a tall d'intuïcions. Pinzellades n'hi hauria a les obres d'Aristòtil i d'Estrabó (LINN, 1961: 34), però no van desenvolupar-ne una autèntica teoria. Va haver-n'hi una segona onada a l'inici de la Il·lustració francesa, de la mà de Montesquieu, a qui també hem vist desfilar en el capítol d'aquest llibre dedicat a les relacions internacionals (GOTTMANN, 1942: 198). En aquest cas la intuïció deriva d'un argument, esmentat també al capítol de relacions internacionals, que el lector deu recordar: l'apel·lació al «clima» com a condicionant de la feina dels Estats i, fins i tot, abans d'això, del tipus de règim que els és més adequat a les seves circumstàncies. Puc afegir, pel meu compte, un llibret de Turgot, la primera edició del qual és de 1751: poc després que Montesquieu oferís la seva visió de les coses, Turgot hi diu que caldria explorar en la geografia la millor explicació de la distribució de les diferents comunitats humanes arreu del món. Hi diu també que caldria entendre el paper de les comunicacions marítimes, fluvials o terrestres en el comerç i, amb això, la seva influència en la constitució de cada societat (TURGOT, 1913: 327).

Tornant al moment fundacional de finals del segle XIX, quan Ratzel es proposa iniciar el seu camí, posa la geografia a l'epicentre del debat. Però no de qualsevol manera. De fet, s'orienta cap a una branca de la ciència que ell mateix defineix com a «biogeografia» (RATZEL, 2018: 599). I això és així perquè molts dels seus treballs són, en realitat, etnogràfics. Aquesta deriva va continuar després en els clàssics de la geopolítica, que vindran després. Però ja ens serveix per entendre, des del primer moment, que quan un expert en geopolítica en parla, no es limita a les muntanyes, els oceans o els rius. No. La seva idea de la geopolítica sol integrar (ho comprovarem, cas per cas, a les pàgines següents) allò que podria denominar-se geografia humana o, també, és clar, allò que sol denominar-se geografia econòmica o, simplement, geoeconomia.

Per Ratzel, el més important és entendre les dinàmiques socials, així com l'existència i la preservació de les principals institucions, tenint en compte la geografia. Però sempre apuntant a aquest sentit ampli de l'expressió. Així, en una de les seves investigacions, analitza els formats de la família, com a institució social. Busca aquesta evolució en diversos continents però arriba a la conclusió que ha estat similar a tot arreu: els clans i la seva evolució cap a una societat patriarcal s'han vist al Vell Món, a Amèrica i a Austràlia –assenyala– seguint els mateixos patrons (RATZEL

i CHURCHILL, 1897: 124). D'això dedueix un postulat obertament antiracista: aquesta evolució comuna, per tot arreu, seria una magnífica prova que tots els pobles són membres d'una única raça humana (RATZEL, 1911, I: 9). Això no era tan fàcil d'afirmar ja que, quan ho escriu, el darwinisme cotitza a l'alça i el racisme, per cert, també.

Una altra de les seves aportacions té a veure amb la manera en què la geografia –i la geoeconomia, recordem-ho– han estat els factors que més han condicionat els Estats, més enllà de la ideologia dels seus governants. Per exemple, l'explicació que el Regne Unit solqui els mars per generar un imperi talassocràtic seria purament geopolítica, en el sentit de Ratzel: com que és una illa, li falten terres per alimentar els seus pobladors. Però això no és tot: com que és una illa rica en terres fèrtils per a pastures, l'agricultura encara tenia més limitacions (RATZEL, 1911, II: 15). Això, que pot semblar banal, és de la màxima rellevància per entendre algunes de les dinàmiques geopolítiques actuals més importants. A la taula següent en poso un exemple de la meua collita, que Ratzel no va poder conèixer per evidents motius cronològics però que valden la seva hipòtesi *ex post factum*.

TAULA 2.1. El cas del Sahel

<p>Pensem en la conflictivitat al Sahel, actualment una de les regions més inestables del món.</p>	
<p>Doncs bé, encara que no és una illa, el canvi climàtic l'afecta molt, es redueixen les terres hàbils per al cultiu i, a més, per tradició, aquestes escasses terres solen ser aprofitades per les tribus locals de pastors, en detriment de les d'agricultors, que veuen com al canvi climàtic s'uneix aquesta circumstància per impossibilitar-los la seva tasca.</p>	
<p>Tot això afavoreix:</p> <ul style="list-style-type: none"> • la sortida d'immigrants cap a altres països, per mar o per terra; • la cooptació dels uns o els altres per grups terroristes gihadistes i/o pel crim organitzat (en aquest cas, vinculat al trànsit de cocaïna procedent d'Amèrica). 	<p>I, com a conseqüència d'aquest caos, sorgeix la disputa vigent entre França (expotència colonial de la zona) i Rússia (normalment a través del grup Wagner) per aprofitar aquest desgovern i aconseguir el control d'aquests països.</p>
<p>Així, doncs, els problemes de britànics, al seu dia, i de malians, nigerins i txadians en els nostres dies són molt similars, malgrat les distàncies espai-temporals que hi ha entre tots dos supòsits. Les solucions també ho seran, atès que els sahelians difícilment podran construir un imperi, fent de la necessitat virtut.</p>	

El que Ratzel ens vol mostrar és que a la base de totes les explicacions sempre hi ha la geografia. I que el menys important és el color de la pell o el programa de govern de cadascú que, com a màxim, serà, al seu torn, una resposta (més o menys encertada) a aquests imperatius geogràfics.

Com a síntesi de tot això, Ratzel està convençut que la geografia «modela» la història. Això és així perquè la geografia «dirigeix els pensaments» de l'ésser humà, «aguditza el seu enginy» i, al final, «penetra a la seva ment i a la seva ànima» (RATZEL, 1911, II: 1). Ara, per tancar l'explicació de les tesis de Ratzel, cal recordar què deia Waltz des de la talaia de les relacions internacionals. Deia que el sistema polític mundial tenia la seva pròpia «lleï de la gravetat», que era l'equilibri de poder. Ja, doncs Ratzel està d'acord que hi ha una «lleï de la gravetat» que regeix els designis dels Estats però que no es troba en el sistema polític mundial, sinó en la geografia, i l'anomena, de manera una mica dramàtica, *the law of resolutions of forces* (RATZEL, 1911, II: 14). Sigui com sigui, ho he portat a col·lació per mostrar la diferent ubicació de la variable explicativa de la conducta dels Estats, no tant entre Waltz i Ratzel (que també, de passada) com entre la disciplina de les relacions internacionals i la disciplina de la geopolítica.

El successor de Ratzel va ser Klaus Haushofer, un altre alemany, però aquesta vegada envoltat de polèmica, a desgrat seu. Aquesta polèmica deriva del fet que se l'ha associat amb el nazisme, la qual cosa, de retruc, ha generat una mala premsa capaç de contagiar tota la geopolítica com a disciplina. Es culpa Haushofer d'haver influït Hitler amb les seves teories. Sobretot, a partir de la teoria del *Lebensraum* o espai vital, que Hitler ja cita als anys 20 del segle xx al *Mein Kampf*. És veritat que, a l'òptica de Haushofer, la geopolítica segueix la lògica de la biologia i de les seves dinàmiques evolutives: l'Estat seria, doncs, un organisme viu que competeix amb altres Estats per l'espai necessari per viure. Aleshores, com apunta un dels seus crítics: «En conceptualitzar el procés polític d'aquesta manera, Haushofer va perpetuar la biologització de les relacions internacionals iniciada per Ratzel» (Ó TUATHAIL, 1996: 47). D'acord amb aquest plantejament, si un país té un dèficit de recursos per alimentar la seva població o per aconseguir els recursos necessaris perquè la seva economia creixi, pot envair el territori de països veïns que disposin d'aquests recursos. Així, al *Mein Kampf*, Hitler advoca per envair Polònia i Ucraïna (llavors part de l'URSS) per tenir accés a cereals i per tenir la via expedita cap al petroli del Caucas.

Però tot això respon a una llarga sèrie de veritats a mitges. Per començar, a Hitler no li feia cap falta Haushofer, ja que la teoria del *Lebensraum* ja venia, certament, de l'obra de Ratzel (RATZEL, 2018: 60). Sense que, d'altra banda, la importància de l'espai vital convidés Ratzel a postular la invasió militar de cap país (dit sigui de passada). Però el més interessant del cas és que tampoc no ho va proposar Haushofer, que era més partidari de convergir amb Rússia (això sí) d'una manera pacífica (a més). Res a veure amb el que va fer Hitler el juny de 1941 i sí més, per cert, amb el famós pacte Molotov-Ribbentrop, que Hitler va fer saltar pels aires amb motiu d'aquesta invasió.

L'operació de denigració de Haushofer ho era, probablement, de denigració de la geopolítica com a disciplina. És la tirania dels políticament correctes que, com gairebé sempre, menteixen més que parlen. Ho exposaré ràpidament: el 1944, un tipus anomenat Derwent Whittlesay va escriure un article pensat per enfonsar Haushofer i el seu llegat en la misèria. Va parlar del fet que Haushofer va crear una gran institució (l'Institut de Geopolítica de Múnic) en què treballaven més de mil persones, entre científics, tècnics i fins i tot espies, sempre com a peons de Hitler (WHITTLESAY, 1944: 389). Altres articles, posteriors, van demostrar que tot això era... fals! (MURPHY, 2014: 2-8). Haushofer va morir el 1946 enverinat; no se sap amb certesa si es va suïcidar o si va ser assassinat pels serveis secrets d'alguna de les potències vencedores. És simptomàtic el fet que va ser absolt de tota culpa en els judicis de Nuremberg, però malgrat això, els vencedors el van desposseir de tots els seus béns, van aconseguir que l'expulssessin de la Universitat i van condemnar-lo, extrajudicialment, a la indigència. Havia nascut, inopinadament, la cultura de la cancel·lació, que tant agrada al liberal món anglosaxó d'un altre temps. Segons tots els indicis, Haushofer va ser un tipus honest, que va beure de la font d'alguns dels grans clàssics de la geopolítica, als quals ens referirem de seguida: Mahan i Mackinder, sobretot. El problema és que no sempre els que hi guanyen són honestos.

Aquesta trajectòria, que ens ajuda a tenir un bon punt de partida per analitzar els grans clàssics de la geopolítica, d'acord amb el pla traçat, ens deixa a les portes d'una disciplina que, segons alguns, seria una branca de la filosofia de la història (SPYKMAN, 1944: 5) i que, segons altres, es situa més a prop de la ciència política (CAHNMAN, 1943: 55). Mentre que tercers, finalment, apunten que es tracta d'una hibridació entre la geografia i la ciència política, amb pinzellades més pròpies de l'antropologia (LINN, 1961: 35). Això darrer s'acosta molt a la veritat. Sigui com sigui, és una disciplina complexa, que ens ajuda a entendre les polítiques dels Estats i, singularment, de les grans potències.

L'últim gran debat que cal afrontar abans d'entrar en detalls de cada escola és el relatiu a fins a quin punt la geografia és determinant o només condicionant de

la política exterior de cada Estat o de la seva gran estratègia. Hi ha un generós consens que la veritat és més a prop del segon. Alguns dels més experts ho han explicitat ben clar. Spykman assenyala que la geografia influeix en la política exterior dels Estats (SPYKMAN, 1944: 4) o que la condiona (SPYKMAN, 1938a: 30). Això ja és molt i per això convé estudiar-la. Però no cal esperar res més. No empra el verb *determinar*. Alguns professors, seguint aquest fil, es queixen no dels clàssics de la geopolítica sinó de les pretensions que els altres els atribueixen, erròniament, al dotar-la de «certa aura mística, com si fos un oracle presidit per summes sacerdots» (LINN, 1961: 30).

L'ESCOLA MARÍTIMA: MAHAN

Alfred Mahan va ser oficial de la marina de guerra dels EUA, però va destacar per la seva tasca docent a l'Acadèmia naval del seu país. Contemporani de Kjellén i Ratzel, no els cita probablement perquè aquests precursors tenien una idea de la geopolítica massa continental i, per tant, equivocada, segons Mahan. L'obra més llegida i citada de Mahan és *La influència del poder naval en la història* (1890). Si bé també citaré sovint un altre text d'interès que és, en realitat, un recopilatori d'articles més curts: *Interès dels Estats Units en el poder marítim* (1897). A les pàgines següents les espremerem, encara que, quan calgui, recorrent també a les seves altres obres, ja que va ser un home prolífic, sobretot durant aquella darrera dècada del segle XIX. A més, va ser un home molt escoltat a la Casa Blanca, de manera que Mahan va contribuir decisivament a impulsar algunes de les polítiques més reeixides del seu país, com ara la construcció del canal de Panamà (MAHAN, 2007: 98-101).

Mahan va ser mestre en això. Les seves lliçons operacionals i tàctiques són de menys relleu. De fet, ha passat a la història com un dels màxims exponents de la geopolítica, mentre que la seva (escassa) carrera com a oficial embarcat no conté episodis especialment rellevants (HAWA, 2012: 364-5). Però d'això es tracta i més en un llibre com aquest. Tal com recullen brillantment dos oficials de les Forces Armades espanyoles, passa que, en el fons,

[...] a Mahan no semblava importar-li gaire que els seus alumnes fossin capaços de memoritzar amb precisió els detalls més nimis de la batalla de Trafalgar. El que li sembla, però, transcendent és que sabessin per què el Regne Unit va guanyar la guerra i els altres la van perdre. (GONZÁLEZ i AZNAR, 2013: 339)

En efecte, el lema del qual parteix tota la seva teoria és que els oceans són la millor autopista per al transport de mercaderies per tot el planeta; de fet, els titlla de «vasta plana ininterrompuda per obstacles» (MAHAN, 1897: 26). Algú podria pensar que això devia ser així quan ell escrivia, amb moltes menys carreteres que avui, amb menys quilòmetres de ferrocarril i sense transport aeri. Però no: la veritat de Mahan continua vigent, cent anys després. Tal com ell apuntava, encara avui, el mar és el mitjà més ràpid i més segur per al comerç mundial. Així ho demostren les estadístiques. Les dades de les agències de l'ONU encarregades de monitoritzar aquest comerç parlen per si mateixes: gairebé el 85% del total (mesurat en m³) de mercaderies transportades ho són per mar, mentre que, en termes del seu valor, aquesta xifra arriba al 75% (UNCTAD, 2014: xi i 9). Convé retenir aquestes dades al llarg de tot aquest epígraf, per assumir en tot moment la importància del control de les rutes marítimes internacionals per tal de ser una gran potència mundial.

No per casualitat, les potències que han assolit més estatus, que Wallerstein va definir com a hegemòniques, són sempre potències marítimes: Països Baixos, Regne Unit i els EUA. Això, en la fase capitalista de la història. Però no seria gaire diferent el resultat si ens fixéssim en la fase anterior, és a dir, la fase mercantilista, amb Espanya al capdavant. I amb Portugal com a principal competidor (quan no estava integrat a la corona espanyola). Alhora, l'altra cara de la moneda també té a veure amb el mar, però per la manca de sortides a aigües obertes.

Així, potències amb molta empena, com Alemanya o com Rússia, no han cobert els seus objectius, precisament per no tenir aquesta facilitat per guanyar aigües obertes. El primer cas és clar, amb la ratera del Bàltic a llevant i amb la «trampa» britànica, a la sortida dels estrets de Kattegat i Skagerrak, a ponent. El cas rus podria semblar diferent, si contemplem un mapa: Rússia apareix envoltada d'aigua. Però això no és exacte: està envoltada de gel, cosa que converteix els seus ports en impracticables durant gairebé tot l'any. La seva única possibilitat de guanyar aigües càlides és pel mar Negre, o potser també per la ratera bàltica, i això implica comptar amb l'aquiescència turca. Llegiu, ara com ara, de l'OTAN, o amb el mateix permís que Alemanya havia de demanar del Regne Unit. Mal negoci.

Dit això, Mahan ofereix un diagnòstic del que ha de fer un Estat per convertir-se en una potència marítima i, finalment, en una potència naval.⁵⁵ Al·ludeix a diversos factors, que aquí agruparem en cinc punts. El primer ve donat: és la geografia física pura i dura. Però els quatre següents, no. Depenen de les polítiques que segueixi cada Estat, de la seva voluntat i del seu *savoir-faire*, de manera que un Estat molt ben posicionat geogràficament pot perdre les seves opcions si no pren les decisions adequades. Alhora, potser no els Estats més mal posicionats (com Alemanya) però sí alguns que es troben en una situació intermèdia (com la Xina) poden tenir un paper important, fins i tot en la geopolítica marítima, si maximitzen les seves opcions mitjançant una adequada presa de decisions. Vegem-ho, punt per punt.

LA IMPORTÀNCIA DE LA GEOGRAFIA

Mahan classifica els Estats en funció de les seves aptituds per esdevenir potències marítimes, tenint en compte el veredict inicial, que és el de la geografia. Els grans arxipèlags i illes monoestatals es troben en un lloc privilegiat. El Regne Unit n'és l'exemple més evident. Però el Japó també es troba en una situació molt semblant. En ambdós casos, Estats amb una demografia de tipus mitjà, però allunyada de la que és característica dels països més habitats, han aconseguit acumular, en diversos moments, un poder desproporcionat a les seves dimensions i demografia.

Per quin motiu això és així? Perquè el mar constitueix una barrera defensiva natural (la qual cosa, en argot militar, es pot definir com una defensa passiva). Per entendre-ho, només cal recordar la imatge que tots tenim al cap d'un castell medieval protegit per un fossat ple d'aigua. Bé, doncs si un fossat, normalment no tan gran, és capaç de posar en tantes dificultats l'atacant... imaginem si aquest fossat es diu canal de la Mànega o si es diu mar del Japó.

La descripció, mitjançant una imatge, és clara. Però la raó última de l'avantatge d'aquestes grans illes o arxipèlags monoestatals respecte de la típica potència continental és que, en el segon cas, en funció de la seva mida, l'usual és que tingui fronteres terrestres (per tant, més fàcils d'assaltar) que el separin d'altres Estats, que caldrà vigilar constantment. D'aquesta manera, si una potència continental llança una ofensiva en una direcció, haurà de mirar de reüll en les altres direccions per evitar ser víctima d'altres veïns.⁵⁶ En canvi, a una illa o arxipèlag monoestatal, el mar li ofereix protecció a 360°, cosa que li permet, si fos el cas, enviar la seva flota on sigui, sense mirar enrere (MAHAN, 2007: 98).

55. El concepte de marítim és més ampli que naval, ja que inclou allò relatiu a marina mercant o pesquera, mentre que el concepte de naval se ceneix a les marines de guerra.

56. No és un tema menor. A l'actual guerra d'Ucraïna, Rússia està lluny d'entestar totes les seves forces en sòl ucraïnès. Hi ha moltes unitats que segueixen «fixades» al terreny, a l'interior de Rússia, sobretot, les que tenen per base territoris ubicats a la frontera Est, mirant el Kazakhstan i la Xina. I això que són aliats seus...

La influència d'aquest factor, tan emfatitzat per Mahan, també es pot detectar a *sensu contrario*. Per exemple, cap al final de la Segona Guerra Mundial, amb un Japó virtualment derrotat políticament, econòmicament, moralment i militarment, els EUA no es van atrevir a llançar el previst desembarcament amfibi sobre les seves costes, en témer que les baixes nord-americanes serien superlatives. A canvi, per evitar-ho, van llançar les dues bombes atòmiques d'Hiroshima i Nagasaki. De nou, doncs, la defensa passiva s'imposa a la voluntat dels invasors, i fins i tot a la seva superioritat militar, per evident que aquesta sigui. No cal dir que el Regne Unit també ha estat blanc predilecte d'altres potències, sense que hagin tingut èxit en l'afany: Espanya ho intenta, el 1588; França desenvolupa plans per fer-ho des del segle XVIII, però ni Napoleó s'hi atreueix, tot i tenir-ne l'opció; i Hitler organitza l'Operació Lleó Marí, que hauria d'haver finalitzat amb un desembarcament a l'altra banda del canal, entre l'agost i el setembre del 1940... però mai va fer aquest pas final, malgrat disposar d'una heterogènia flota d'invasió preparada als ports del costat del canal que ell controlava (Bretanya francesa, Bèlgica i, en menys mesura, els Països Baixos).

Bé, doncs, si dins de la taxonomia mahaniana, les illes i els grans arxipèlags mo-noestats es troben a la cúspide, la segona millor posició l'ocupen els Estats que són quasi-illes, pel fet que tenen sortides generoses a dos o més mars o oceans. El seu país entra en aquesta llista, tot i que no és l'únic. Perquè aquesta situació geogràfica és la que explicaria que, segles enrere, Espanya o França tinguessin tant de protagonisme. Espanya, amb sortides a l'Atlàntic (nord i sud) i al Mediterrani. El cas francès és similar. És clar, no és exactament el mateix, perquè el gran obstacle geogràfic per a França és, precisament, la península Ibèrica, que impedeix que les seves flotes (mercants o de guerra) puguin operar lliurement a tots dos mars. A Espanya, l'obstacle no és tan gran, però la presència britànica a Gibraltar, des dels inicis del segle XVIII, no li va fer cap favor.

Pel que fa als EUA, la seva vastíssima línia de costa, tant al Pacífic com a l'Atlàntic, garanteix amb escreix aquestes sortides, a la qual cosa cal afegir el control sobre el mar Carib. No està gens malament. Però Mahan va insistir fins a l'avorriment (i fins a sortir-se amb la seva) a obrir el canal de Panamà per, així, permetre que les flotes del Pacífic i de l'Atlàntic es reunissin en cas necessari. I, de passada, per convertir els EUA en aquesta quasi-illa en què Mahan sempre pensava (GONZÁLEZ i AZNAR, 2013: 346). No en va, és molt complicat que altres potències ataquin el territori dels EUA i, encara més, que ho facin amb ànim d'apoderar-se del territori, sense perjudici que ho facin contra bases d'ultramar.⁵⁷

En un tercer nivell ja tindriem Estats amb sortides al mar més o menys generoses, però només a un sol mar i, per això, més fàcils de bloquejar. Seria el cas de la Xina, que pot sortir a aigües obertes només després d'esquivar alguns *choke points* que no controla, com l'estret de Malaca. I, així, successivament. Com menys generosa hagi estat la geografia, menys opcions tenen els Estats de representar un paper important a la geopolítica mundial.

Alguns dels Estats esmentats redoblen el seu privilegi quan, per mor de la geografia, per la seva mera posició al mapa, poden controlar rutes importants. Per exemple, sense necessitat de gaire més, el Regne Unit exerceix el control sobre el trànsit marítim del canal de la Mànega, i els EUA fan el mateix amb el trànsit del Carib. Això té un nom a l'obra de Mahan: *base permanent* o *base d'operacions* (MAHAN, 1897: 95), en què el país en qüestió és, en si mateix, una immensa base des de la qual vigilar, dissuadir o amenaçar tercers, atesa la seva proximitat o la seva contigüitat a la ruta marítima en qüestió.

Ara bé, tal com he comentat uns paràgrafs més amunt, la teoria geopolítica de Mahan és molt més que això. Tenir una bona posició geogràfica no garanteix cap èxit. Per contra, qui s'adorm sobre els llorers, perd les opcions. Per això, hem d'anar veient la resta d'aspectes que cal treballar per arribar a convertir-se en una potència marítima, i amb això traurem el profit adequat del que ens ofereix la geografia pura i dura.

57. La Segona Guerra Mundial registra l'atac de Pearl Harbor, però, tot i ser un Estat de la Unió, és a les illes Hawaii.

COM MODELAR LA GEOGRAFIA

La següent preocupació de Mahan és advertir els governants de la necessitat d'aprofitar aquests milers de quilòmetres de costa, per fer-los operatius. En primer lloc, i sobretot, econòmicament parlant: milers de quilòmetres de costa no són un avantatge si no es construeixen les infraestructures indispensables per esbrèmer-ne les possibilitats.

Ell comença apuntant una reflexió que pot semblar anacrònica. Però només ho és als ulls de qui llegeix amb excessiva precipitació. Apunta que els països més importants han après que les seves capitals (formals) i/o els seus centres urbans més dinàmics, han de comptar amb bons ports i que, a més, cal construir-los en estuaris, és a dir, a la desembocadura dels rius més cabalosos. Així és, en molts casos. Londres (al Tàmesi), Glasgow (al Clyde) o Liverpool (al canal de Bristol, lligat al riu Mersey); Nova York (al Hudson); Nova Orleans (al Mississipi); Lisboa (al Tajo), Shanghai (al Iangtsé); Sevilla, a l'època daurada de l'imperi (al Guadalquivir); Buenos Aires i Montevideo (al Paraná i Paraguai, confluents a l'estuari del Río de la Plata), i fins i tot Sant Petersburg (al Neva).⁵⁸ Per què és tan important aquest detall? Perquè aquests rius són les artèries que uneixen aquests ports amb els mercats interiors o amb els centres de fabricació de manufactures. Si els oceans eren, a la metàfora de Mahan, les autopistes del comerç, els rius són les carreteres secundàries necessàries per garantir la connectivitat amb els productors i els consumidors. No en va, ens podem plantejar... De què em serveix disposar de, diguem-ne, un magnífic port natural, si després no el transformo en un no menys superb punt de càrrega i descàrrega de mercaderies? I de què em serveix tenir un port superb, amb serveis d'estiba excel·lents, si no està connectat amb l'interior?

Però això no és anacrònic, dèiem? És que els rius navegables no han passat ja a la història? No, no del tot. Però imaginem que fos així. Què obsta això a la teoria de Mahan? Res, perquè aquesta teoria, adaptada, ens convida a pensar en la importància que els Estats tractats generosament per la geografia s'apliquin a construir els estuaris del segle XXI o del XXII, en forma de nusos ferroviaris o de xarxes de bones carreteres, perquè exercixin la mateixa funció que els estuaris desenvolupaven anys enrere (i, en part, per cert, encara avui).

Bons ports, als llocs adequats. Avui dia, la Xina compta amb 7 dels 10 ports més importants del món per volum d'unitats TEU.⁵⁹ I, tanmateix, sabem que no és un dels Estats més privilegiats per la geografia pura i dura. Això deu tenir alguna cosa a veure amb la seva puixança econòmica i militar? Sens dubte, és una de les claus del seu èxit. Mahan estaria orgullós dels xinesos. No tant del seu país, que només compta amb un port en aquest *top ten* mundial. És qüestió de fer els deures, i de fer-los bé, en tot allò que estigui en mans dels governants.

COM MODELAR LA SOCIETAT

Ja hem vist que els grans mestres de la geopolítica no es conformen amb analitzar l'impacte dels accidents geogràfics, sinó que tenen una visió més antropològica, etnogràfica i fins i tot sociològica del tema. Mahan no n'és menys. Recull, com a exemple, l'època en què els Països Baixos van esdevenir una gran potència mundial i descobreix que bona part de la població vivia del mar, no necessàriament embarcada.

Uns eren pescadors, mentre que altres es dedicaven a la salaó del peix, a terra ferma; alguns, eren marins mercants, mentre que altres treballaven a les drassanes dedicades a la construcció, la reparació o el manteniment d'aquests mateixos vaixells; alguns treballaven per a la companyia de les Índies, a ultramar, mentre altres feien tasques burocràtiques en benefici d'aquesta mateixa multinacional; alguns

58. L'obsessió russa per vèncer la geografia i buscar sortides al mar, que siguin realment efectives, ha provocat que Moscou, sent com és una gran ciutat ubicada molt lluny de la costa, tingui accés a través de rius i canals navegables a diversos mars (Bàltic, Blanc, Caspi i Negre).

59. La sigla TEU, de l'anglès *twenty equivalent unit*, remet a la unitat de mesura dels contenidors normalitzats que transporten els grans vaixells de càrrega.

eren membres de la marina de guerra neerlandesa, mentre altres estaven destinats a llocs de comandament i administratius dins del mateix organigrama de la flota. En total, segons les xifres que maneja el nostre autor (MAHAN, 2007: 154), eren unes 430.000 persones (170.000 embarcades en uns 10.000 vaixells), que és molt tenint en compte la demografia de l'època... potser un terç de la població activa neerlandesa de l'època.

Quina moralitat podem extreure'n? Si una població viu pensant en el mar, és més probable que el seu país tingui èxit com a potència marítima. Per què? Les raons són diverses: és més fàcil que aquesta població accepti embarcar-se, si cal; a més, si s'assumeix la importància cabdal del mar com a autopista dels transports, s'assumirà també, amb tota naturalitat, la necessitat de reforçar l'instrument naval militar d'aquest mateix país mitjançant els seus contribuents. Perquè ja no ho veuran com una despesa sinó, més aviat, com una inversió.

L'avantatge d'aquest plantejament de Mahan és que la ciutadania és educable, en la direcció correcta: a l'escola, per descomptat (MAHAN, 1897: 63-64); a la Universitat, afavorint la implantació de carreres que hi tinguin a veure, i mitjançant tota mena de campanyes posteriors, que arribin al comú de la població.

Si això no es fa i es menysprea el valor del mar és la recepta perfecta per al fracàs. Per què? Recordem els percentatges de mercaderies transportades per mar, ja sigui en volum o en valor, segons els organismes de l'ONU encarregats de monitoritzar el transport mundial de mercaderies, així com la constància d'aquestes xifres al llarg del temps.

LA IMPORTÀNCIA DE L'ESPERIT COMERCIAL

Mahan és un devot del que aquí definim com a esperit comercial ja que, en veritat, és la condició de possibilitat de tota la resta. No es tracta només de comerciar. Això seria massa bàsic. La cosa és més complexa. Mahan oposa aquest esperit comercial a les economies mercantilistes, en les quals l'important era l'acumulació de metalls preciosos, però que solien descuidar l'economia real. Per tant, esperit comercial és sinònim d'emprenedoria, de sagacitat empresarial, d'innovació, de productivitat, d'iniciativa i d'inversions en nous sectors productius, cercant sempre la màxima rendibilitat.

El que ens explica és, vist des d'un altre prisma, la crònica de l'enfonsament dels imperis espanyol i portuguès, mentre s'elevaven per sobre tant els Països Baixos com el Regne Unit. Els primers van dirigir les seves energies i capitals a l'extracció d'or i plata i van descuidar les seves potents indústries tèxtils, en sentit ampli (teles, calçat i tints). L'allau de metalls va generar inflació, es va perdre competitivitat i tant Espanya com Portugal van acabar important tèxtils de països veïns. En canvi, neerlandesos i britànics van crear flotes mercants de primer nivell pensades, al principi sobretot, per traslladar aquests metalls preciosos, dels quals cobraven bons ports. Era usual, avançant el segle XVII, veure vaixells neerlandesos que traslladaven l'or espanyol cap a l'Antic Continent i vaixells britànics que feien el mateix per a Portugal... fins que empreses britàniques van comprar les vinyes de Porto, gràcies al negoci que per a elles van significar aquests ports (MAHAN, 2007: 117).

Mentrestant, França va ocupar una posició intermèdia. El ministre Jean-Baptiste Colbert va convèncer Lluís XIV perquè admetés que els membres de la seva noblesa comerciessin a l'engròs, la qual cosa va ser un avenç (des del punt de vista de l'esperit comercial, vull dir) ja que fins aleshores, a finals del segle XVII, ho tenien prohibit i si gosaven fer tal cosa podien perdre la seva condició de nobles. Però aquest monarca va seguir sense permetre'ls desenvolupar activitats vinculades al comerç al detall. Per això, la història de França, sempre segons Mahan, va ser la d'un vull i no puc, massa lluny dels estàndards britànics.

Sense aquest impuls inicial, no hi ha res a fer. Fem una senzilla regressió per assegurar-nos-en. Puc tenir molts quilòmetres de costa (hem dit), puc habilitar-los amb ports superbs, ubicats al lloc adequat (hem afegit); també puc tenir una població mentalitzada que el mar i el seu control són fonamentals per a la riquesa nacional (hem rubricat). I què? Amb què comerciaré? Què vendré?

Això és important perquè hi ha gent, fins i tot a les altes esferes polítiques i militars, que creu que disposar d'una poderosa marina de guerra és una política pública, una cosa així com un fi en si mateix. Però Mahan no hi estaria d'acord. I això que, com sabem, ell mateix era un oficial de la marina de guerra dels EUA. Però és que l'argument va al revés:

- a) el primer que cal és tenir esperit comercial, amb el que això implica;
- b) si se'n té, el segon és desenvolupar una forta vocació marinera, amb una potent marina mercant (cosa que vindrà per si mateixa, atès el percentatge de transaccions comercials que es fan per mar i les infraestructures portuàries convenients per treure'n profit);
- c) i després, només després, si això anterior s'ha fet bé, apareixerà la necessitat de disposar d'una forta marina de guerra, per protegir aquestes rutes comercials marítimes.⁶⁰

En definitiva, l'esperit comercial es troba a la base de la piràmide de l'èxit de la geopolítica marítima. Aquesta és la seqüència lògica, cridada a triomfar. La resta són pedaços, cridats a la ineficiència i a la crisi.

TAULA 2.2. L'exemple de la Xina

La Xina ho ha entès bé: fa dècades que fomenta aquest esperit comercial, que ja arriba a tot el món, atès que del vell comunisme només li queda la retòrica.

Dels seus ports ja hem apuntat alguna cosa però cal afegir que:

- algunes de les navilieres més importants del món ja són xineses; això és una novetat perquè, tot just fa una dècada, no hi havia cap naviliera xinesa entre les set o vuit millors del món;
- la seva flota pesquera ja és la més important del planeta.

I bastants anys després de començar aquest cercle virtuós, per fi, Pequín s'ha decidit a potenciar la seva marina de guerra, perquè deixi de ser una marina pensada només per protegir les seves costes (com ho va ser fins molt avançats els anys noranta del segle XX) i passi a ser una flota oceànica.⁶¹

Amb això, Mahan tanca el cercle. O gairebé. Perquè, quan ja sembla que tenim tota la carn a la graella, ell encara incorpora una última incògnita a la seva equació... Doncs, aclarim-la.

LA PRESA DE DECISIONS POLÍTiques

Podríem apel·lar a les polítiques públiques i seria correcte. Si bé els darrers epígrafs treballats ja han al·ludit a altres polítiques. Amb això, ara ens remetem a una part d'aquestes. Mahan anomena el que ve a continuació com la «classe govern» (MAHAN, 2007: 122) però òbviament no es refereix amb això al tipus de règim, sinó a l'exercici del govern. Especialment, el que té a veure amb les grans decisions que preparen un país per a l'èxit com a potència marítima. Podem citar diverses situacions, d'entre les que Mahan fa servir per exemplificar-ho.

60. En l'argot dels nostres dies aquestes rutes solen anomenar-se SLOC, sigla del terme en anglès *sea lines of communications*.

61. Aquest tema l'he treballat amb més detall en un altre lloc, al qual em remeto (BAQUÉS, 2019), per si interessa al lector disposar de més dades i elements de judici o, simplement, per si vol aprofundir-hi.

- a) El primer que convé fer és donar suport a les multinacionals pròpies davant de les que patrocinen altres Estats. L'ombra de les companyies de les índies neerlandesa i britànica és molt allargada. El que no és tan conegut és que altres Estats van pugnar per fer el mateix. Mahan assenyala Bèlgica i Dinamarca. La primera controlava alguns dels territoris més fèrtils de l'Àfrica (a l'actual República Democràtica del Congo), a més de Rwanda-Burundi i alguna concessió a la costa xinesa; i la segona tenia (i manté) el domini sobre Groenlàndia, si bé al segle XIX va tenir una colònia a la costa de l'Índia, altres a Ghana i, fins i tot, va establir-se al Carib, on tenia sota control les Illes Verges. Inicis prometedors, doncs, que no van arribar a més, de manera que Dinamarca va vendre (en el sentit literal de la paraula) gairebé tots aquests territoris, sobretot al Regne Unit i als EUA. Per què? Perquè els britànics no només es van encarregar de potenciar les seves multinacionals, sinó també d'impedir que els seus competidors pel poder despleguessin les seves. Això és el que és degut, segons Mahan.
- b) En segon lloc, convé generar una xarxa de bases navals que delimitin les principals rutes marítimes, amb el mateix doble objectiu marcat al paràgraf anterior: protegir els vaixells mercants propis i, en cas necessari, atacar els adversaris. O, almenys, per marcar el territori i demostrar als competidors que es té aquesta capacitat. Un dels intèrprets de la seva obra, ho planteja amb contundència: «la paralització del comerç obligarà l'afectat a demanar la pau [...] de la mateixa manera, les guerres es perden si no es pot evitar l'estrangulació del propi país» (TERZAGO, 2006: 54). Això, el Regne Unit ho va realitzar amb mestratge perquè va teixir aquesta xarxa des de la costa xinesa (Hong Kong) fins a la metròpolis, passant per bases a Austràlia, l'Índia, Kenya, el Iemen, Egipte i Malta.
- c) En tercer lloc, és necessari adoptar les decisions econòmiques sense subjectar-se a cap ortodòxia, només a la saviesa inherent a l'enteniment que cal fer el possible per afeblir els punts forts dels competidors. Això té la seva importància, perquè un defensor del lliure comerç com Mahan aplaudeix les lleis britàniques que el dificultaven quan, al seu moment, el seu horitzó era erosionar els Països Baixos, en aquell moment líder mundial en el transport de mercaderies. És el cas de la *Navigation Act* de 1651. Aquesta llei només permetia l'entrada a ports anglesos de vaixells mercants propis amb mercaderies de qualsevol lloc del món, i també de mercants de qualsevol altra nacionalitat –incloent-hi els neerlandesos– però a condició que a les seves bodegues només portessin productes de la seva pròpia nacionalitat. Això restringia molt o, fins i tot, impossibilitava la capacitat neerlandesa per continuar actuant com el transportista del món. Com a anècdota rellevant direm que Adam Smith, també lliurecanvista, es va desfer en elogis a aquesta llei (SMITH, 1994: 557-558). Coses del patriotisme...
- d) Finalment, és convenient reforçar els tres aspectes anteriors aprofitant qualsevol negociació o tractat internacional, per quedar-se amb enclavaments importants per a aquestes rutes comercials. Sol posar l'exemple del Tractat d'Utrecht, en el context del qual els britànics van tenir l'encert de quedar-se amb un pedrot en què no es podia cultivar res: Gibraltar. Però va ser una gran jugada.

Hi ha una cosa que no hauria de passar desapercebuda, abans de tancar els comentaris a l'obra de Mahan. Em refereixo que ell era molt crític amb el seu propi país, que acusava –recordem que estem a finals del segle XIX– de no passar de ser una potència continental, és a dir, de no fer prou per assolir l'estatus de potència marítima. Per què, si la seva situació geogràfica era força avantatjosa? Doncs, precisament, perquè no devia haver parat prou atenció al que aquí hem abordat en aquests darrers quatre epígrafs: sabem que els quilòmetres de costa no són suficients, encara que siguin molts (MAHAN, 1897: 73). Qüestió diferent, és clar, és el que ha passat des de llavors als EUA.

La meua impressió és que, finalment, els successius inquilins de la Casa Blanca van fer cas a Mahan i que això ha estat decisiu per convertir els EUA, al llarg del segle XX, en una gran potència comercial (això sempre és el primer), en una potència marítima (que se segueix de l'anterior) i, finalment, només al final, en una potència politicomilitar, dotada de la que encara avui és, amb diferència, la marina de guerra més important del món, fonamentada en una vasta xarxa de bases aeronavals que van des de les Hawaii, Okinawa (Japó), Guam i Filipines fins a les illes Chagos. Certament, l'ombra de Mahan és molt allargada. Avui és molt llegit a la Xina, per exemple, un país pragmàtic on n'hi hagi, amb les idees clares sobre quins són els seus objectius.

L'ESCOLA CONTINENTAL: MACKINDER

Halford Mackinder va ser un geògraf britànic que va començar a treballar en l'àmbit geopolític a la cruïlla entre els segles XIX i XX. Al començament tenia opinions no tan diferents de les de Mahan. Això es pot advertir a partir de la lectura d'obres com *Britain and the British Seas*, del 1902, en què defensava la necessitat de potenciar la *Royal Navy* com a preconditionió per al manteniment de l'imperi (MACKINDER, 2019a: 346). Però, en qüestió de pocs anys, va passar a elaborar una teoria que xocava frontalment amb la del nord-americà. I és per aquest gir conceptual que Mackinder va assolir fama mundial.

Aquest gir va passar d'una manera, almenys al principi, força modesta: per mitjà d'una ponència presentada en un congrés acadèmic, publicada posteriorment en forma d'article. Corria l'any 1904. Així que el punt d'inflexió cal situar-lo entre el 1902 i el 1904. Quin va ser el mòbil? Mackinder admet que les tesis de Mahan són vàlides per explicar el passat i, com a màxim, el present (en allò que tingui d'inèrcia). Però no pas el futur. Mackinder ens parla de l'existència d'un món «colombí» (per Colom) obert als oceans. Aquest món hauria durat des de principis del segle XVI fins, precisament, a finals del segle XIX. Uns 400 anys en total. Pera ja estaria entrant en una etapa evanescent. Aquest món «colombí» en decadència seria, en definitiva, el que sí que concordaria amb les explicacions d'Alfred Mahan. En el fons, l'argument de Mackinder és elegant: no pretén que Mahan s'equivoqués, però el veu més com un bon notari que com a autor d'una obra capaç d'assenyalar les tendències geopolítiques destinades a influir en el futur. Per això el descarta i s'afanya a dibuixar una realitat alternativa a la que va visualitzar el professor de l'Acadèmia de guerra naval.

Això té la seva intrahistòria. El mateix Mackinder la relata: encara que va trigar a lligar caps, ell ja va quedar impressionat, quan encara no havia fet els trenta anys, per la guerra francoprussiana de 1870 i, en particular, per la victòria teutònica a la batalla de Sedan (MACKINDER, 1943: 695). Això el va marcar, perquè va comprendre que el seu país s'havia quedat encallat a les glòries de Trafalgar, mentre que el guió de la història s'havia desplaçat des del mar cap a l'interior de l'Antic Continent: cap al seu espai central, de fet. La resta, incloent-hi la seva obra del 1902, són els passos de la dolorosa transició d'un model teòric a l'altre. No va ser fàcil, en efecte, per a un britànic com ell, amant del seu país. Menys, si és possible, perquè arran de la seva obra també se'l considera el profeta de la crisi de l'imperi britànic, ja que pronostica que les potències marítimes deixarien de ser les que marquen la pauta i anticipa que aquest rol passaria a correspondre a les potències continentals. Sigui com sigui, ell sempre va estar molt preocupat pel paper d'Alemanya i la seva *vis expansiva*. De manera que l'ascens al poder de Hitler i el seu atac, primer a Polònia i després a França, esdevinguts el 1940, poden ser vistos com una demostració *a posteriori* de les seves tesis.

LA DISTRIBUCIÓ ESPACIAL A L'OBRA DE MACKINDER

Vistes aquestes premisses, en què consisteix, concretament, l'aportació de Mackinder? Considera que podem segmentar el planeta en diversos espais (gairebé capes, segons la seva descripció), de manera que hi hauria un espai central, on es dirimeix la sort del món, i una sèrie d'espais més o menys perifèrics, d'importància decreixent, depenent de com estan d'allunyats d'aquest espai central.

Aquest espai central rep el nom d'*àrea pivot* a la seva ponència de 1904. Uns quants anys després, en un llibre publicat el 1919, l'anomena *Heartland* (o «terra cor»), que és el concepte que amb el transcurs dels anys ha fet fortuna. En tots dos casos, l'epicentre es troba a Rússia o, més ben dit, entre Rússia i Ucraïna –tot això també força profètic–, amb extensions cap a Mongòlia i el nord de la Xina, a la zona de Manxúria (MACKINDER, 1904: 307). En realitat –sempre segons Mackinder– històricament parlant, Mongòlia és l'embrió de tota la resta. Incloent les antigues repúbliques soviètiques de l'Àsia Central (Kazakhstan, Kirguizstan, Turkmenistan, Uzbekistan i Tadjikistan), que també serien part del *Heartland*. La diferència és que les versions de 1904 i 1919 divergeixen en la seva extensió. La inicial tot just englobava el mar Caspi, a la frontera oest, però no arribava a Escandinàvia i, si bé arribava a Ucraïna, no ho feia a Alemanya. En canvi, la versió final, ampliada, a més de tot això, engoleix el mar Negre, la meitat d'Alemanya, entra a Escandinàvia (Finlàndia i Noruega quedarien a dins però no Suècia) i fins i tot incorpora Turquia (MACKINDER, 1919b: 130).

A partir d'aquí defineix diversos anells o capes. El primer anell és denominat *inner crescent* o creixent interior o mitja lluna interior. Va des de l'extrem més occidental d'Europa (la península Ibèrica) cap a Itàlia, Grècia, l'Orient Mitjà i la península Aràbiga. Per, finalment, sense solució de continuïtat, arribar a Extrem Orient, a través del subcontinent indi. Per tant, a l'extrem més oriental, abastaria la costa xinesa (MACKINDER, 1919b: 98-99). Com a dada significativa, Mackinder també ubica en aquesta regió la costa africana del Magrib (MACKINDER, 1904: 305-306).

Finalment, hi hauria també un *outer crescent* o, alternativament, creixent exterior o mitja lluna exterior, més allunyat de l'espai central i, per tant, menys rellevant geopolíticament parlant. D'aquest formarien part tot Amèrica, Oceania (amb Austràlia al capdavant) i gairebé la totalitat d'Àfrica (el desert del Sàhara seria la frontera entre *inner* i *outer crescent*). Vegeu al gràfic 2.1 el mapa dissenyat pel mateix autor, per il·lustrar la seva ponència del 1904.

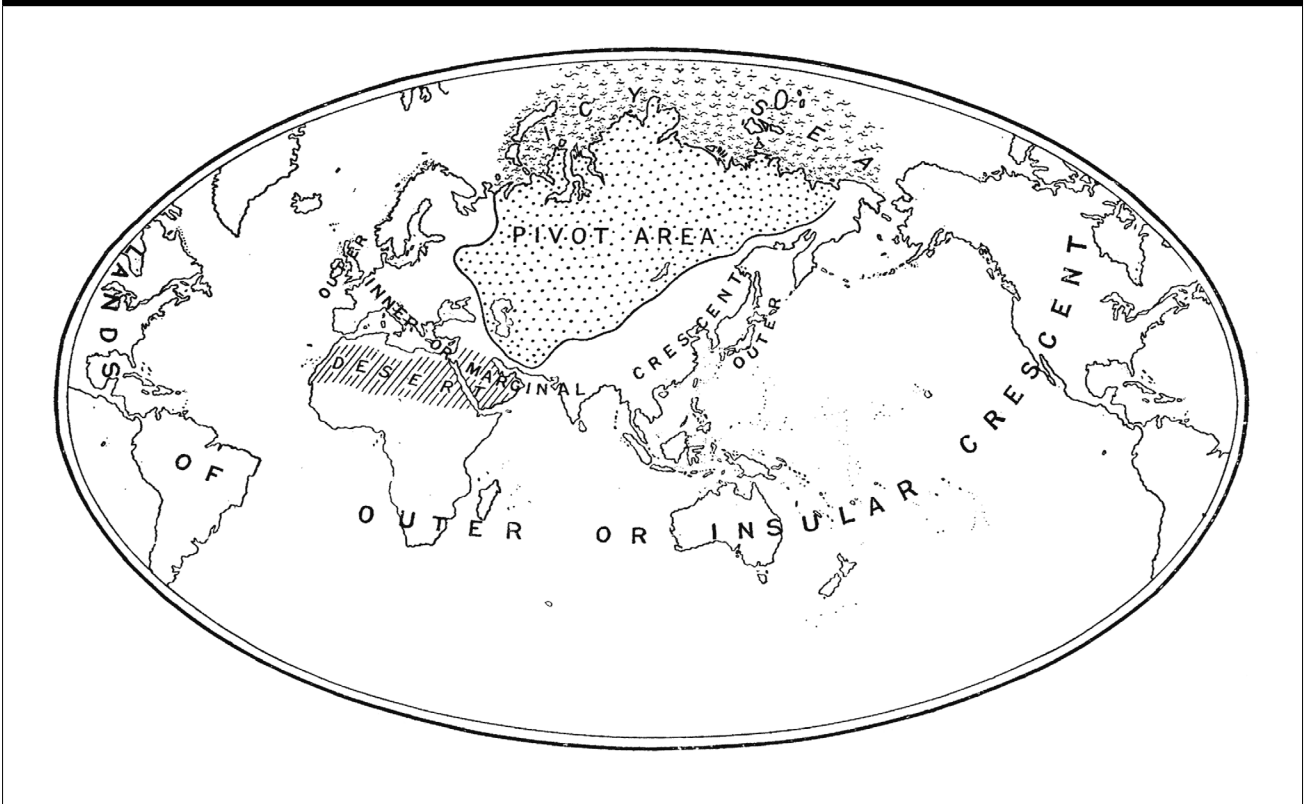
Tindrem temps per anar desxifrant el perquè de cada cosa però valgui anticipar que, segons Mackinder, qui domini l'Europa de l'Est dominarà el *Heartland* i qui domini el *Heartland* dominarà el món (MACKINDER, 1919b: 186).

Les derivades d'aquest plantejament són enormes: des de la no-consideració d'Europa com a unitat geopolítica (perquè, com hem vist, queda dividida entre els diversos espais geopolítics diferenciats pel nostre autor), fins a la marginació dels EUA.

A la primera qüestió, ja m'hi he referit en un altre lloc (BAQUÉS, 2023a) i no hi insistiré aquí. Però només apuntaré que és una de les possibles explicacions de les dificultats de la Unió Europea per consolidar una política de seguretat i de defensa comuna: la manca de coherència geopolítica no sol sortir de franc.

Sobre el segon assumpte, val la pena aturar-s'hi un paràgraf o dos. Perquè Mackinder defensa aquesta teoria en un moment en què la puixança dels EUA és més que evident. I hi insisteix en plena Segona Guerra Mundial. Tot i això, segons el seu criteri, que els EUA hagin estat una gran potència o, fins i tot, la més important del món és... una anomalia històrica. És interessant això que diu perquè ja s'està parlant de la decadència dels EUA, de la resiliència de Rússia i de la fortalesa de la Xina. Molt bé: la tesi de Mackinder ens diu que això és normal, previsible, i que no hi ha cap sorpresa. I no podem afirmar que jugui amb avantatge, perquè ell ho anticipa molt abans que passi, contra vent i marea, quan ningú no s'atrevia a discutir la preponderància dels EUA.

GRÀFIC 2.1. Mapamundi il·lustratiu de l'àrea pivot, l'inner crescent i l'outer crescent

Font: Mackinder, 1904: 312.

Si té raó, a les dècades venidores assistirem a una reubicació (a la baixa) del rol dels EUA en el món. Aquí no es tracta de desaparèixer de l'escena (com tampoc ho va fer el Regne Unit després de la crisi del seu imperi), però sí de passar a ser una potència més, entre d'altres que acumularan més poder econòmic, polític i militar que els mateixos EUA. S'ha acabat, en tot cas, el predomini nord-americà. Això, als ulls de Mackinder, només és una tornada a la normalitat.

Hem comentat moltes coses, sens dubte interessants, perquè ens obliguen a pensar. Però encara hem de resoldre la qüestió més important: per què Mackinder diu el que diu, amb una convicció tan gran? Vegem-ho...

Des d'un punt de vista de la seva defensa contra hipotètics enemics externs, el *Heartland* és una immensa fortalesa creada per la natura. També la denomina ciutadella del poder terrestre (MACKINDER, 1943: 601). Aquí brilla l'argument de la geografia, pura i dura. I vull que es noti la similitud de partida amb les tesis de Mahan (sense perjudici que les seves respectives conclusions siguin tan diferents). Perquè tots dos apunten a la conveniència de disposar d'espais difícils de ser assaltats per potències exteriors. L'argument del nord-americà semblava definitiu: el mar com a barrera i defensa passiva. Però Mackinder aconsegueix contraposar-li una altra teoria, jugant, diguem-ne, en el seu mateix terreny de joc (garantir la defensa com a precondition de l'èxit ulterior).

En què consisteix aquesta fortalesa natural, que suposadament aïlla el *Heartland* de la resta del món i protegeix així els interessos dels seus inquilins? Doncs que és inaccessible pel nord, a causa dels gels de l'Àrtic; que és inaccessible des de l'est, a causa del desert de Gobi i de la serralada de l'Himàlaia, i que la disposició dels rius navegables de la zona també contribueix al seu aïllament, ja que els més importants discorren d'est a oest però no de nord a sud, o viceversa. Aquest seria

el motiu pel qual la situació típica de les invasions vikingues era que amb prou feines aconseguissin penetrar unes desenes de quilòmetres terra endins (MACKINDER, 1904: 306). Així, altres autors han comentat, reforçant la tesi de Mackinder, que el *Heartland* és una de les «zones que poden ser negades al poder naval» (WEIGERT, 1946: 47).

Tot encaixa o gairebé tot. Perquè la quadratura del cercle només s'aconsegueix assumint cert rol per a l'*inner crescent*. No en va, és el tancament del *Heartland* pel sud. Aleshores, perquè la teoria de Mackinder sigui certa, cal que les potències del *Heartland*, amb Rússia al capdavant, generin una zona *buffer* a l'*inner crescent* o, almenys, al més a prop del seu territori. Un *buffer* és, al capdavant, un tallafoc (GOÑI, 2021: 5) i, en el cas de Rússia, inclou Ucraïna, Aràbia, Geòrgia i Turquia. Això li sona de res al lector, en plena guerra d'Ucraïna? Crec que sí...

Dit amb altres paraules... si una potència estranya aconseguix penetrar a la ciutatella, després ho té fàcil, massa fàcil, per arribar al cor del *Heartland*. Perquè, un cop dins, tot és diferent: el *Heartland* com a tal és una immensa plana que facilita els moviments de tropes, ajudats pel fet que aquí sí que hi ha rius que acompanyen. Rússia ho té clar, perquè ha patit dues invasions i mitja en els darrers 200 anys: la de la França de Napoleó, a principis del segle XIX; la de l'Alemanya nazi, a mitjan segle XX, i la «mitja» o «quasi» invasió de l'OTAN, a principis del segle XXI, amb la seva pretensió d'integrar Ucraïna en aquesta organització, amb el que això implica. De fet, la geopolítica russa sempre ha estat la mateixa, amb els tsars, amb els bolxevics i, per descomptat, amb Putin: allunyar al màxim la seva frontera occidental de Moscou, per així guanyar profunditat defensiva, en el cas que potències alienes al *Heartland* aconseguixin penetrar-hi. Aquesta és la doble veritat que exposa Mackinder: el *Heartland* és difícil de penetrar, sí, però, un cop a dins, tot és extraordinàriament fàcil.

En tot cas, el que s'ha vist fins ara es correspon amb els derivats de la geografia, sense més. Ara bé, hem pres consciència que la geopolítica és més que això a l'obra de tots els clàssics de la matèria i Mackinder no serà menys. Hi ha aspectes culturals (o de mentalitat) i econòmics que contribueixen a explicar la rellevància del *Heartland*.

ELS FACTORS CULTURALS I ECONÒMICS

Entre els primers, el nostre autor destaca els que tenen a veure amb la seva mateixa constitució com a espai geopolític. L'origen del *Heartland* rauria en les onades d'invasions de pobles provinents d'Orient: els escites, de què ja havia parlat Homer; els huns, cap al final de l'imperi romà, i sobretot els mongols, en èpoques molt més recents. Però anem prenent nota de coses. D'una banda, davant de l'ethos comercial propugnat per Mahan, Mackinder emfatitza el paper de l'ethos guerrer dels pobles del *Heartland*. Cosa que també ens recorda la guerra d'Ucraïna: una guerra tan cruel que, fins i tot als Estats de l'OTAN i de la UE, els costa seguir el seu ritme pel que fa al subministrament de municions.

D'altra banda, del que ell planteja, se'n dedueix una altra consideració, com és la influència que al llarg dels segles han tingut els pobles d'Orient en la configuració de tot Europa, incloent-hi la que es va quedar fora del *Heartland*. En efecte va ser així, encara que de vegades fos a *sensu contrario*: Àustria i Hongria neixen, en certa manera, com a resultat d'intentar frenar l'impuls mongol. Amb l'ímpetu frenat o, almenys, alentit, els descendents de Gengis Khan van optar per barrejar-se amb altres pobles del *Heartland*, per crear els seus propis imperis i estendre els seus dominis pels actuals Rússia, Ucraïna, Kazakhstan i Pèrsia (per cert: en essència, l'actual Iran).⁶²

El tema econòmic és, així mateix, molt rellevant si es tracta d'entendre el potencial geopolític del *Heartland*. Mackinder va detectar alguna cosa, que ha estat ratificada

62. D'una d'aquestes hibridacions van sorgir per exemple els kiptxaks, també coneguts com a Kanat de Kiptxak, que, de la mà de Batú (fill de Gengis Khan) i els seus descendents, van arribar a dominar Rússia, Ucraïna (només fins a Galítsia) i Transsilvània, al cor de l'actual Romania, així com Moldàvia i les terres ubicades a la riba occidental del mar Negre.

posteriorment per altres autors, com Brzezinski. Al *Heartland* es produeix cotó en abundància (fonamental per a la indústria tèxtil), així com fusta i carbó (combustibles, tots dos, sense perjudici de la utilitat de la fusta com a material per a la construcció d'immobles i de vaixells), tot tipus de cereals i remolatxa (cosa que garanteix aliments per als éssers humans i també per als caps de bestiar). També hi ha aigua potable i minerals, com el manganès (útil per millorar la producció d'acer, en la qual els països del *Heartland* eren també líders). És a dir, al *Heartland* hi ha de tot (MACKINDER, 1904: 312). Més que en cap altra part del planeta, almenys, amb aquests nivells de concentració (MACKINDER, 1943: 598-601), ja que allò que en altres llocs apareix dispers, a la «terra cor» apareix reunit. Això, unit a una demografia llavors puixant, garanteix un futur pròsper per a les potències del *Heartland*, amb Rússia al capdavant. Res d'això no va passar desapercebut al nostre autor.

Aquestes explicacions no tenen res a veure, és clar, amb les preferències personals de Mackinder. Plantejades als nostres dies, aquestes reflexions implicarien, molt probablement, que qui les postulés fos qualificat de prorús. Però això només seria una mostra de la supina estupidesa que sol caracteritzar els judicis de periodistes, polítics i altres creadors d'opinió actualment. Perquè si alguna cosa era Mackinder era... antirús! No era res personal. Però ho era perquè era un britànic molt preocupat pel seu propi diagnòstic. El que més temia és un possible pacte entre Alemanya i Rússia, i això connecta amb els seus inicis —recordeu el xoc que per a ell va ser la victòria alemanya a la batalla de Sedan, del 1870? No l'alegra que va descobrint arran de les seves investigacions: l'horroritza.

Sempre he pensat que l'aproximació de Mackinder a l'economia del *Heartland* era més intuïtiva que no pas científica. Moltes dades són imprecises o no estan expressades numèricament. Ara bé, això no obsta res al seu argument perquè la seva intuïció es basava en allò empíric i va resultar ser certa. Ho demostra el fet que, molts anys després, Brzezinski sí que va comprovar xifres.⁶³ És veritat que, abans de comentar-les, cal fer un matís important. Brzezinski maneja el concepte d'Euràsia com a referent, de manera que Euràsia és la suma del *Heartland* i de l'*inner crescent*. Advertit això, les xifres són massa espectaculars com per obviar-les. Amb dades dels anys noranta del segle XX, Euràsia concentrava el 75% de la població mundial, el 60% del PIB del planeta i més del 70% de les fonts d'energia conegudes (BRZEZINSKI, 1998: 40). A la pràctica, la tendència és obrir més la bretxa amb la resta del món, de manera que la riquesa realitzada (PIB) continua a l'alça a Euràsia, mentre que perd pes als EUA i a la Unió Europea. És a dir que, unes quantes dècades més tard, Brzezinski corrobora les raons sobre les quals se sostenen les tesis de Mackinder.

Amb això podem entendre el pes que Mackinder concedeix al *Heartland* com a epicentre de la política mundial. Tot i això, falta un últim ingredient. De nou, el planteja tocant els mateixos temes que Mahan però donant-los una sortida diferent. Així, mentre Mahan necessitava una logística que dotés de plausibilitat la seva tesi i depositava la seva confiança en els vaixells mercants, Mackinder necessita el mateix ingredient però el troba al ferrocarril. El *Heartland* ja era important abans de la irrupció dels ferrocarrils. Així, ens recorda que, fins i tot sense aquest avenç tecnològic, mentre Magallanes circumnavegava el món, és a dir, més o menys en la mateixa etapa històrica, el líder cosac Iermak va cavalcar des de les muntanyes Urals fins a l'indret més profund de Sibèria. Això va succeir el 1533 (MACKINDER, 1919b: 141).

Per entendre-ho, cal recordar que el *Heartland* és, en essència, una immensa plana, amb poc desnivell. Això afavoreix tots els moviments, sobretot si es compta amb noves tecnologies, mogudes per cavalls... de vapor. En efecte, es tracta del terreny més favorable possible per estendre línies fèrries. Aleshores, fent les seves càbales, Mackinder arriba a la conclusió que el ferrocarril integrarà el *Heartland*, ja que uneix tots els seus racons i dinamitza així el seu ja de per si enorme potencial econòmic i demogràfic.

63. Brzezinski, un altre gran expert en la matèria, que diu que segueix l'estela de Mackinder, més que la de Mahan.

No era parlar per parlar perquè, en el moment en què planteja aquestes reflexions, ja està en marxa el transsiberià: gairebé 10.000 km de ferrocarril, per unir el port de Vladivostok amb Moscou. L'argument de Mackinder ho és de la superioritat del ferrocarril sobre els vaixells mercants. Perquè el ferrocarril pot fer un «porta a porta» (almenys a la còmoda orografia del *Heartland*) per posar estacions a l'entrada d'una mina o d'una gran explotació agrària; a la d'una fàbrica, on es transformin aquestes matèries primeres en manufactures; o a l'entrada d'una ciutat que sigui un bon mercat potencial per als productes d'aquesta fàbrica.

GRÀFIC 2.2. El port sec de Khorgos

El més significatiu d'aquests ports secs és el de Khorgos, situat justament a la frontera sino-kazakh, que ja maneja més de 500.000 contenidors. En menys d'un lustre la població de Khorgos va ascendir del no-res fins a 100.000 habitants al costat xinès, i a 35.000 més al costat kazakh.

Font: SCMP Graphic. *South China Morning Post* (<https://multimedia.scmp.com/news/china/article/One-Belt-One-Road/khorgos.html>).

El que no s'ha complert plenament, si seguim la perspectiva de Mackinder (que també és el seu malson), és la completa integració del *Heartland*, que és la condició de possibilitat per deixar obsoletes les tesis de Mahan. Això no vol dir que no s'hagi evolucionat, en la lògica anticipada pel geògraf britànic. Amb el temps, s'ha construït una línia de ferrocarril que uneix Pequín amb la ciutat russa d'Irkutsk, passant

per Ulaanbaatar (que és la capital de Mongòlia), fet que suposa 1.650 km més de via fèrria. Així mateix, la Nova Ruta de la Seda xinesa (NRS) té una part marítima –molt a l'estil de Mahan, certament–, però també té una part terrestre, que discorre fonamentalment per ferrocarril i que a través de Rússia uneix la costa xinesa amb Europa,⁶⁴ de manera que connecta gairebé la totalitat del *Heartland*, en termes molt similars als assenyalats per Mackinder al seu dia. De fet, un dels nodes més importants de la part terrestre de la NRS són els ports secs ubicats a les proximitats de la frontera entre la Xina i el Kazakhstan, que són necessaris perquè l'amplada de via xinès i rus no coincideixen. Es tracta dels punts habitats del planeta Terra més allunyats de qualsevol mar. Hi pot haver alguna cosa menys mahaniana?

El que caldrà veure és si aquests incentius donaran peu a la integració política d'aquest espai, la qual cosa acceleraria molt la integració econòmica i logística prevista per Mackinder. La teoria dels guanys relatius, que hem analitzat a la primera part del llibre, ho posa complicat. La dels guanys absoluts, ho converteix, en canvi, en una cosa racional i desitjable per als Estats de la regió. De moment, també tenim auspici d'aquesta integració, sobretot a través de l'Organització de Cooperació de Shanghai (OCS). Ja hi són dins Rússia, la Xina, el Kazakhstan, l'Uzbekistan, el Kirguizstan, el Turkmenistan, l'Índia, el Pakistan i l'Iran, mentre que Bielorússia, l'Afganistan i Mongòlia en són membres observadors. No cal dir que som davant de la proposta d'integració més gran del *Heartland* mai vista. Si Mackinder encara visqués, no dormiria tranquil a les nits.

Gairebé com a anècdota, i amb l'ànim d'oferir una imatge tan completa com sigui possible de la geopolítica mackinderiana, cal afegir que és el primer dels clàssics de la disciplina que planteja algunes reflexions sobre el poder aeri. Tot i que aquesta constatació no ha d'anticipar cap conclusió. En realitat, sense desconèixer el seu potencial, el considera deutor del poder terrestre. La raó és senzilla: la capacitat de càrrega dels avions és molt limitada, com també ho és la seva autonomia (més reduïda com més carregats van, per cert). De manera que el poder aeri només té sentit si abans s'asseguren els serveis a terra que el faciliten: bases i/o aeroports, amb els centres de manteniment, de proveïment, de descans de tripulacions, i altres serveis associats. Així que, finalment, el seu recorregut pel poder aeri no fa més que reafirmar la seva tesi bàsica sobre la primacia de la geopolítica terrestre: «el poder aeri depèn absolutament de l'eficiència de la seva organització a terra» (MACKINDER, 1943: 602).⁶⁵

Al final, Mahan i Mackinder empenen els mateixos tòpics, però discrepen en els seus diagnòstics. Ho plantejo a partir d'una taula explicativa, per incrementar la didàctica.

TAULA 2.3. Tòpics i diagnòstics de Mahan i Mackinder

Autor	Alfred Mahan	Halford Mackinder
Primacia	Mars i ocens <i>Choke points</i> SLOC	Continent Ciudadella terrestre
Mitjans	Marina mercant Ports	Ferrocarril Ports secs
Cultura	Comercial	Guerrera/marcial
Protagonistes	Regne Unit EUA	Rússia La Xina

Font: elaboració pròpia

⁶⁴. Sobretot Stuttgart, Hamburg, Lió, Florència i Madrid.

⁶⁵. En aquest punt, estaria també per sobre de la primacia marítima, ja que no existeix una cosa com ara portaavions civils i els portaavions militars operen amb un nombre massa limitat d'avions.

CAP A UNA TEORIA HÍBRIDA: SPYKMAN

Nicholas Spykman va ser una de les mentes més lúcides del seu temps, però la seva mort prematura ens va deixar una obra probablement sense acabar. Amb tot, aquest nord-americà d'origen neerlandès, professor de la Universitat de Yale, va influir molt en les polítiques del seu país durant la guerra freda. El seu avantatge és que, en escriure a mitjan segle XX, abans ha treballat les obres de Mahan i de Mackinder i pot aprofitar el millor de cadascun. Això no vol dir que la seva feina sigui equidistant. En general, se'l considera més aviat un deixeble de Mackinder, fins al punt que alguns assenyalen que la seva obra és «complementària» de la de Mackinder (RUBIO, 2016) i altres, en la mateixa línia, afegeixen que tots dos «compartien teoria geopolítica» (SÁNCHEZ, 2021: 7). Tot i que, com veurem més endavant, l'obra de Spykman quedaria incompleta i les seves conclusions serien inaplicables sense introduir unes dosis fortes del pensament de Mahan. Per això, precisament, ens convé més adoptar un enfocament «híbrid» al qual, de vegades, també s'al·ludeix com a «amfibi», emprant així una metàfora molt militar.

Hi ha una altra manera d'entendre Spykman i la seva obra, no incompatible amb l'anterior, però portadora de cert biaix... gairebé pacifista. No, no ens enganyem: Spykman és un realista introntollable, però potser per això (n'hem vist altres casos a la primera part del llibre) també és algú preocupat pels camins que condueixen a la guerra. En el seu cas, escriu el gruix de la seva obra entre 1943 i 1944 i l'entristeix que el seu país torni a estar en guerra. Com el 1917-1918, es tracta d'una guerra iniciada a Europa, però que al final arrossega els EUA. Per això, els seus raonaments –sens perjudici de la seva validesa intrínseca (de la qual donarem compte)– s'orienten sobretot a buscar la manera en què això no es repeteixi per tercera vegada. Ell és càustic, té clar que això no s'aconseguirà amb paraules boniques: «ni els principis dels Estats Units ni les bases de la nostra moral són suficients per construir un món a imatge i semblança dels EUA» (SPYKMAN, 1944: 1). La raó és senzilla: sense la «força» –diu– res no es pot, ja que es tracta d'un «instrument indispensable», tant per a la «supervivència nacional» com per «crear un món millor» (SPYKMAN, 1944: 3).

Per tant, més aviat, la solució vindrà de la mà de la correcta comprensió de les relacions de poder del món, sense la qual cosa és impensable actuar amb eficàcia per prevenir riscos. Això ens fa plantejar una pregunta clau. Per què els EUA van haver d'entrar a les dues guerres mundials? La resposta és, emprant l'argot de Mackinder (que veurem que Spykman canviarà, en part), perquè les potències de l'*inner crescent* amenaçaven els EUA. A partir de la resposta podem vertebrar l'explicació de les principals aportacions del professor de Yale.

LA IMPORTÀNCIA DEL RIMLAND

A l'*inner crescent*, Spykman el denomina *Rimland*, que es podria traduir com la «vora de la terra». Sabem que s'estén des de l'Europa occidental fins a l'Extrem Orient. El problema, als ulls de la Casa Blanca, es planteja tan aviat com hi ha potències del *Rimland* o fins i tot del *Heartland*⁶⁶ que amenacen de sortir per aquest *Rimland* cap als EUA. Un mapa, obtingut d'una de les obres d'aquest expert, pot contribuir a visualitzar allò que ell té en ment (vegeu-lo al gràfic 2.3). Noteu que el mapa en qüestió s'obté a partir d'aquest exercici tan divertit que consisteix a modificar la perspectiva des d'on s'observa la realitat.

Així apareix davant nostre la sensació que els EUA estan sotmesos a un «encerclament estratègic».⁶⁷

El fet que, al 1917, va alarmar els governants nord-americans fins al punt de fer-los entrar a la Primera Guerra Mundial és que els aliats d'Alemanya, l'imperi otomà i

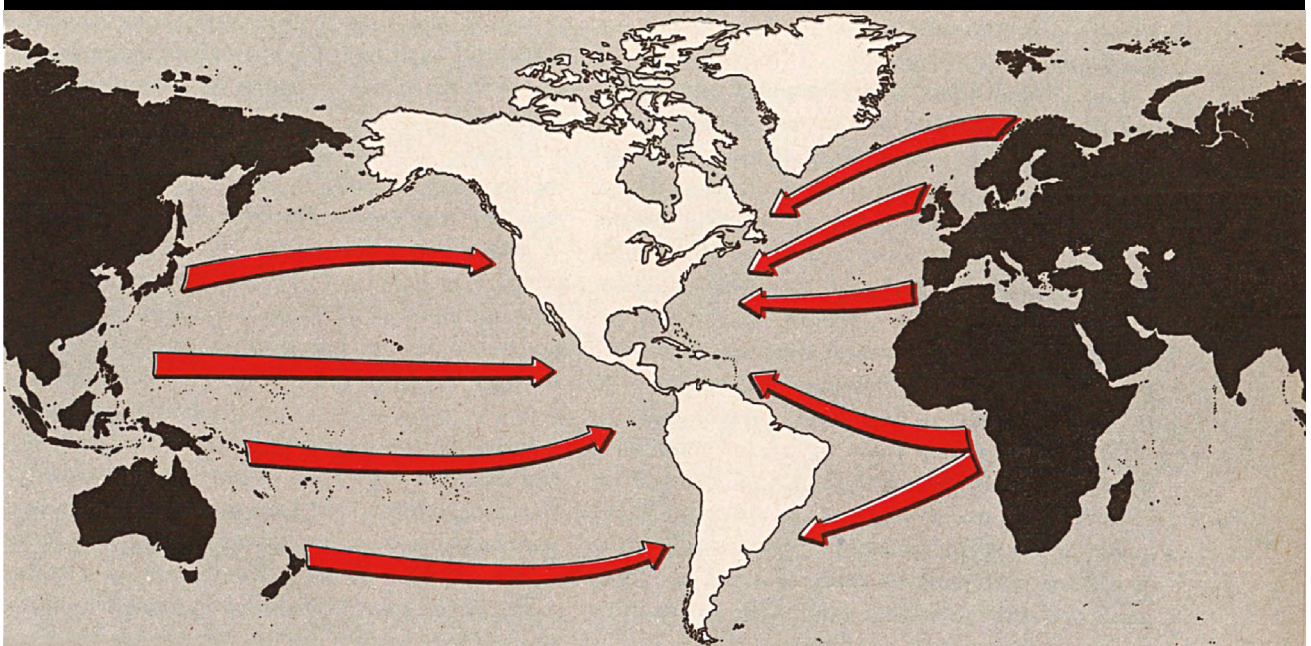
66. Spykman (1944: 36) conserva aquesta nomenclatura, mentre que l'*outer crescent* el reanomena com a *off-shore*.

67. Concepte traduït de l'anglès *strategic encirclement*, que s'anomena així en l'argot de la geopolítica.

l'imperi austrohongarès, facilitessin la sortida d'aquesta coalició a l'Atlàntic, amb la mateixa Alemanya al capdavant.

Però la situació era molt més greu el 1941 ja que, d'una banda, els submarins alemanys operaven des dels ports de la França ocupada, com La Rochelle o Lorient, i fins i tot des de Dakar, mentre que els seus grans bucs de combat de superfície podien fer-ho igualment com a vaixells corsaris des dels ports de la també ocupada Noruega. Per no parlar de la marina de guerra italiana, enfrontada a la britànica pel domini del Mediterrani. D'altra banda, el més difícil de gestionar, des de la perspectiva que ofereix aquest mapa, era el poder japonès a l'altre extrem del *Rimland*: als anys trenta va envair una part important de la Xina, va ocupar Shanghai i Pequín i, a més, va crear un Estat titella a Manxúria, anomenat Manxukuo. Amb una marina de guerra en aquell moment equiparable a la dels mateixos EUA, per mor de les proporcions de forces decretades pel Tractat Naval de Washington del 1922, era una amenaça a tenir en compte. I el pitjor malson era això que recull el mapa anterior: que les potències revisionistes actuessin de comú acord contra els interessos i la seguretat conjuminada des de la Casa Blanca. És a dir, que Alemanya i el Japó fossin aliats, cosa que va ser així a la Segona Guerra Mundial.

GRÀFIC 2.3. Mapa de fluxos del *Rimland* cap als EUA

Font: Spykman, 1944: 59.

Això va ser molt important per modelar la mentalitat geopolítica del nostre autor, que, moralment parlant, no menyspreava l'aïllacionisme però que, tenint aquests escenaris sobre la taula, hi renunciava (FURNISS, 1952: 390) per defensar una política exterior més proactiva, abocada a influir sobre els territoris que, al seu dia, poguessin originar aquestes amenaces. Com anirem veient, això no vol dir abanderar una política bel·ligerant, ni de bon tros, pensada per fer la guerra. Doncs, com sabem, el que vol el de Yale és evitar-la.

Històricament parlant, cada cop que una potència del *Rimland* ha intentat expandir-se ha rebut una dura resposta per part d'altres poders. Això constitueix una bona mostra, encara que sigui *a sensu contrario*, de la seva posició geogràfica (o geopolí-

tica) de privilegi. Ja li va succeir a la França de Napoleó, que va tenir la gosadia (i la poca traça?) d'expandir-se cap al *Heartland*, aliada a Polònia, però envaint Rússia; i alhora de fer el salt a Egipte o a Espanya, mentre disputava el domini del mar a la Royal Navy. Massa, sens dubte, per a les altres potències. I què va provocar això?

Ni més ni menys que una aliança entre la potència marítima i la potència continental més destacades de la seva època (SPYKMAN, 1944: 43): el Regne Unit i la Rússia tsarista. Junts contra la gosadia mostrada per la potència alternativa del *Rimland*. Noteu que no és gaire diferent el que va passar a la Segona Guerra Mundial ja que, des del moment en què l'Alemanya de Hitler controla França i Noruega, ja té sortida a mars oberts i, quan ataca Rússia, després de fer-se amb la major part de Polònia, mostra el mateix nivell d'ambició que Napoleó. I la resposta va ser, per tant, exactament la mateixa: una aliança entre les potències marítimes més importants de l'època (encara el Regne Unit, però ara també els EUA) i la potència continental més forta (sempre Rússia, encara que ara bolxevic, en comptes de tsarista).

Així doncs, el *Rimland* passa a ser tan important per a Spykman que, sobre aquesta nova consideració, reestructura la famosa inferència de Mackinder: sí –ens diu–, en efecte, qui domini el *Heartland* dominarà el món. Ara bé, abans apunta que qui domini el *Rimland* serà qui al final dominarà el *Heartland* i, amb això, dominarà el món (SPYKMAN, 1944: 43). Per tant, la nova clau de volta del poder mundial es ressitua per quedar ancorada al *Rimland*, en comptes del *Heartland*. La novetat és excel·lent perquè Mackinder pressuposava que calia ser, físicament, a l'interior del *Heartland* per poder beneficiar-se d'aquesta avantatjosa posició geopolítica. En canvi, Spykman deixa la porta oberta perquè una potència externa al *Heartland* pugui dominar el món, a condició que tingui l'habilitat i la capacitat per tancar els accessos d'aquest *Heartland*.

El repte per fer-ho és, en tot cas, desmesurat, com es pot comprovar si recordem la gran extensió del *Rimland*. Tan gran que, als ulls de Spykman, es pot dividir en tres parts, a l'efecte analític:

- el *Rimland* europeu, que s'estén des de la península Ibèrica fins a Grècia;
- l'aràbic, que parteix de l'Orient Mitjà i es projecta cap a la península Aràbiga;
- i, finalment, l'anomenat monsònic, que enllaça el subcontinent indi amb la costa xinesa.

ELS IMPONDERABLES DEL PROGRÉS

Pot semblar un encapçalament capritxós, però no ho és. De tots els autors analitzats en aquest llibre, el que ara ens ocupa és l'únic que concedeix una gran rellevància al clima, aquí pres en el sentit més estricte de l'expressió.⁶⁸ No és una cosa aleatòria. Més aviat, Mackinder pren nota de les societats més pròsperes i de les que no ho són o no ho han estat al llarg de la història. Tot plegat per arribar a la conclusió que l'únic clima propens a l'èxit és el més temperat. La seva premissa és que el món està format per cinc «illes» (l'Àfrica del Nord, Euràsia, Amèrica del Sud, l'Àfrica i Austràlia), sense perjudici que algunes d'aquestes «illes» en realitat siguin i actuïn com a «penínsules» (cosa que passa a les dues «illes» del nord, per culpa de l'Àrtic, permanentment glaçat). Ara bé, no totes valen el mateix a l'efecte geopolític.

Segons la seva opinió, cal descartar els climes extrems: el fred excessiu i els climes tropicals no fan altra cosa que impedir que les bones polítiques es puguin convertir en realitat. Per això, tot l'hemisferi sud queda descartat *ipso facto*: tres d'aquestes «illes» són poc o gens rellevants per a la geopolítica mundial, sense perjudici que puguin arribar a tenir un paper secundari, potser auxiliar, als interessos dels Estats ubicats a les dues «illes» principals. Però no podrien ser els protagonistes de res, a causa dels imponderables de la meteorologia.

68. Res a veure, doncs, amb el sentit que li donava Montesquieu.

Concretament, les úniques zones rellevants per a la geopolítica mundial serien les ubicades per sota del cercle polar àrtic –Spykman (1938a: 41) parla de sota el paral·lel 60° nord– i per sobre del paral·lel 20° nord. En aquests climes, sosté Spykman, sí que poden florir una agricultura i una ramaderia realment productives i, a més, les temperatures moderades afavoreixen les millors condicions de treball per a l'extracció d'altres recursos de la terra, com ara fonts d'energia i primeres matèries. I, a més, la suma d'aquests factors assegura una bona demografia.

Això, que amb tanta clarividència postula Spykman, és lluny de ser evident. Encara més: puc mostrar al lector el camí més bo i més curt per discutir aquest punt amb aquest expert d'origen neerlandès: *Per què fracassen els països?*, és a dir, el llibre publicat per Acemoglu i Robinson l'any 2012 és un excel·lent exemple per discutir amb Spykman. Els autors mostren que societats ubicades al sud d'aquest paral·lel 20° poden ser realment punteres, sense que el clima hi tingui res a veure (2012: 67-75). Per exemple, l'empenta econòmica mostrada pels dracs asiàtics als anys noranta del segle XX, algun dels quals, com Singapur, està clarament per sota del paral·lel 20° nord i més aviat molt a prop de la línia de l'equador. I el mateix es podria dir del Brasil, que és, en aquell temps, l'onzena economia del món, en funció del seu PIB. En tot cas, aquests dos autors alternatius, escrivint a quatre mans, insisteixen que el clima no pot ser la variable explicativa, perquè, si fos així, les dues Corees haurien de tenir un exercici similar i no és el cas. Igualment, la diferència de rendes entre l'Estat de Sonora (Mèxic) i el costat nord-americà de la frontera són molt grans, mentre que les diferències climàtiques són molt escasses o pràcticament nul·les.

Sigui com sigui, la tesi de Spykman té altres derivades, ja que qüestiona que l'Amèrica del Nord i l'Amèrica del Sud tinguin continuïtat. No considera oportú que la immensa «illa» del sud també s'anomeni Amèrica (SPYKMAN, 2007: 56), de la mateixa manera que l'Àfrica no s'anomena Europa del sud.⁶⁹ De fet, per emfatitzar més aquesta idea, al Carib l'anomena Mediterrani americà, i també indica que Groenlàndia i Islàndia són part d'Amèrica (de l'única Amèrica que hi ha, segons la seva opinió).

TAULA 2.4. Apunt per a la reflexió i el debat

Per tant, Acemoglu i Robinson conclouen que allò que marca la diferència són les institucions de cada país: com més proclius al lliure mercat, al foment de la propietat privada i a la meritocràcia, més probable serà que aquest país sigui exitós. En realitat, com algú deu observar, es tracta d'una línia argumental força mahaniana.

Ahora, el debat podria prosseguir ja que, previsiblement, Spykman els respondria dient que el Brasil actua molt per sota de les seves possibilitats, tenint en compte els seus immensos recursos naturals: hidrocarburs i mineral de ferro, per exemple. I que, al capdavant, als anys noranta del segle XX es va parlar molt d'aquestes noves potències econòmiques asiàtiques, titllades de dracs o de tigres asiàtics... Però això va durar poc.

En tot cas, la meua idea no és resoldre cap debat sinó plantejar-lo, per fer pensar a la gent. Per això, l'incís en aquesta taula.

LES DIFICULTATS PER A LA PROSPECTIVA

Quan un expert en geopolítica erra en les seves anàlisis projectades cap a escenaris de futur... Erra realment? O ho fa el polític de torn, encarregat de prendre les decisions? No és un joc de paraules, sinó la manera de traslladar a aquestes pàgines una de les preocupacions d'aquest professor de Yale. Ell, així com altres teòrics, es basa en el coneixement i en el càlcul racional. Sí, és clar, però... quan un polític decideix, compta amb les mateixes armes? Les empra amb la mateixa solvència,

69. Tot i que, coherentment amb la seva teoria, considera que la frontera entre Europa i Àfrica no és el mar Mediterrani, sinó el desert del Sàhara. Cosa que ja havia defensat, a la seva manera, Mackinder.

fredament considerades? I, suposant que no (cosa que és raonable) però admetent que aquest polític, d'altra banda, compti amb assessors qualificats que no es limitin a fer un llacet als seus prejudicis... Els farà cas? Per respondre-ho, Spykman al·ludeix al paper dels ministres d'assumptes exteriors, siguin del país que siguin.

Connecta aquest paper, és cert, amb la complexitat de la geopolítica que, com hem anat veient, és geografia, sí, però és molt més que això. Els qui van assistir a les seves classes assenyalen que Spykman no es conformava amb la ubicació dels continents i dels oceans, sinó que incorporava elements sociològics o fins i tot etnogràfics, que els modulaven (FURNISS, 1952: 385). Té sentit: al capdavant, és el mateix que feien els seus predecessors en l'àmbit de la geopolítica. Les apel·lacions recollides a l'apartat anterior sobre el clima, així com les seves previsibles conseqüències en la mentalitat i el caràcter de la gent, en són una mostra. Aleshores, no és fàcil lligar tots aquests caps i ho és menys per a qui no està acostumat a pensar en termes geopolítics, encara que sí que hi estigui –probablement– en termes jurídics (no cal recordar que són coses força diferents) o electorals (Buf! Quina mandra!... Però això també distorsiona).

Aleshores, es barreja tot, sense oblidar-nos dels prejudicis ideològics profundament arrelats que, normalment, rondaran pel cap del ministre de torn (o per la del president del govern davant del qual respon, ja que s'hi juga el lloc). Per no parlar de les seves pròpies preferències, tòpics i intencions, segurament ben orientats (almenys, des de la seva peculiar talaia partidista). Aquesta sensibilitat especial del nostre autor ens recorda, sens dubte, allò que ja va explorar l'escola realista neoclàssica, que hem vist que considerava aquest tema com un problema, a l'hora de dissenyar la millor política exterior possible. En les seves pròpies paraules, per no deixar-nos cap detall al pap:

La política exterior és un fenomen complex, que sorgeix de la interacció entre la geografia, la demografia, l'estructura econòmica del país, la composició ètnica de la societat, la forma de govern i fins i tot els *complexos i prejudicis* dels ministres d'assumptes exteriors.

(SPYKMAN, 1938a: 28; la cursiva és meua)

Aleshores, tornant a la pregunta amb què iniciàvem aquest epígraf... els analistes no sempre s'equivoquen quan fan prospectiva i la realitat evoluciona en un sentit no previst. Perquè, de vegades, la conducta dels líders polítics conté errors, fins i tot grossos. És clar que es podria afegir que aquests mateixos analistes haurien de portar un as a la faixa, per incloure a l'equació aquest marge d'error. I és que els «cignes negres» no sempre cal buscar-los fora de casa.

DOTANT DE SENTIT LA GRAN ESTRATÈGIA DELS EUA

Les dades que maneja Spykman coincideixen, essencialment, amb les que ens mostren Mackinder i Brzezinski. És a dir, sap que el *Heartland* concentra més recursos que els EUA. Per exemple, el 64% del mineral de ferro, amb dades dels anys quaranta, pel 30% en mans nord-americanes (SPYKMAN, 1944: 27-28). Però, aleshores, què té això a veure amb el *Rimland*? Com hem vist en algun dels exemples històrics comentats, a partir de les dues guerres mundials, la hipòtesi amb què treballa el nostre autor és que una o diverses potències del *Heartland* podrien provar de sortir a través del *Rimland*. No és inversemblant perquè ja ha passat.

Aleshores, tota l'estratègia dels EUA, pensant sempre a evitar una tercera guerra mundial, ha de partir de crear un escenari tal que no sigui factible que el *Rimland* caigui en mans de les potències revisionistes que poguessin habitar al *Heartland*.

El que dissenya el professor de Yale és una gran estratègia de contenció, pensant sobretot en l'URSS. Per entendre-la bé, cal recordar el seu context històric. Al final de la Segona Guerra Mundial, els moviments de resistència antinazis –n'hi havia a gairebé tot Europa– estaven virtualment colonitzats pels partits comunistes de torn que eren, alhora, lacais de la Unió Soviètica. Això era molt evident en diversos països del *Rimland*: França, Itàlia i Grècia, per citar els més clars. Tant que, a Grècia, el final de la guerra i l'expulsió de les tropes de l'Eix enllaça, sense solució de continuïtat, amb l'inici d'una guerra civil, entre els comunistes proestalinistes, reunits en partits-milícia com l'ELAS, i els partidaris d'un govern de tall liberal-democràtic, prooccidental, que tenien el suport de les tropes aliades.

El cas gal i llatí és diferent: no hi ha guerra civil, de moment, però les urnes ratifiquen que els partits comunistes –estalinistes– tenen més adeptes que els partits socialdemòcrates de torn i eren, per tant, el tipus d'esquerra (una extrema esquerra, en definitiva) que podia arribar al poder en qualsevol moment. Això era més perillós encara, tenint en compte el grau de destrucció que es va patir durant la guerra i que, més enllà del mal record, va deixar unes economies devastades. I aquest és, precisament, el brou de cultiu perfecte per a l'assalt al poder del comunisme afavorit per Stalin.

La lògica de Spykman és clara: els EUA han de controlar el *Rimland*, per així lligar de mans el *Heartland*, a l'epicentre del qual hi ha l'URSS. És el que es va fer, a l'estil preferit per Spykman, és a dir sense més guerres. És el que dona peu als famosos plans Marshall. Que no eren, com es tendeix a pensar, plans econòmics sinó, més aviat, plans geopolítics, l'objectiu dels quals era mantenir Europa sota l'ègida de Washington, ja que generaven una nova esperança per a aquestes economies i aquestes societats devastades per la Segona Guerra Mundial. Però –una vegada més– no perquè els EUA fossin els seus «amics» sinó, és clar, perquè als EUA els interessava que fos així, per evitar mals majors. De fet, els EUA també van oferir un pla Marshall al Japó. I fins i tot van estrènyer llaços amb la Xina de Mao,⁷⁰ encara que aquest festeig va acabar precipitadament cap a 1950, quan Stalin va deixar clar a Mao que a l'URSS no li agradaven les relacions obertes ni això del presumpte poliamor. Amb això, va aconseguir estripar les cartes i va propiciar la ruptura entre Washington i Pequín, que, al seu torn, va cedir més per por que la veïna URSS ho resolgués armes en mà que no pas per afinitat ideològica.⁷¹ Sigui com sigui, és molt significatiu l'esforç desplegat pels EUA als anys de la postguerra per segellar el *Rimland* en tota la seva extensió.

En la mateixa línia podríem exposar moltes més coses, com les presses de l'encara president Roosevelt, una mica abans de morir, per retre homenatge al màxim mandatari d'Àrabia Saudita, Ibn Saud, a qui va visitar, a Riad, arribant a bord del destructor *USS Murphy*, al febrer de 1945. Tot sigui per tancar les potències del *Heartland* i negar-los l'accés a mars oberts. D'aquesta manera, la ciutadella de què ens parlava Mackinder es convertiria en el seu propi parany: en una immensa presó, creada per la natura, amb l'ajuda de les polítiques pertinents que, en controlar el *Rimland*, farien de carcellers. ¿Pot explicar això, d'altra banda, l'aliança històrica entre el país que pretén ser l'adalil de la democràcia i del món liberal a tot el planeta i un dels Estats que mostra més bé, en el seu dia a dia, la pervivència de lògiques ancorades a les velles monarquies absolutes, superant-les per cert? N'estic convençut.⁷²

Amb el pas del temps, aquesta estratègia va tenir llacunes, com la que es planteja al *Rimland* «monsònic», al Vietnam. La teoria que estem veient és una explicació alternativa a les raons d'aquella guerra, també plantejada com a mal menor davant l'eventualitat que tot l'Extrem Orient caigués en mans del comunisme.

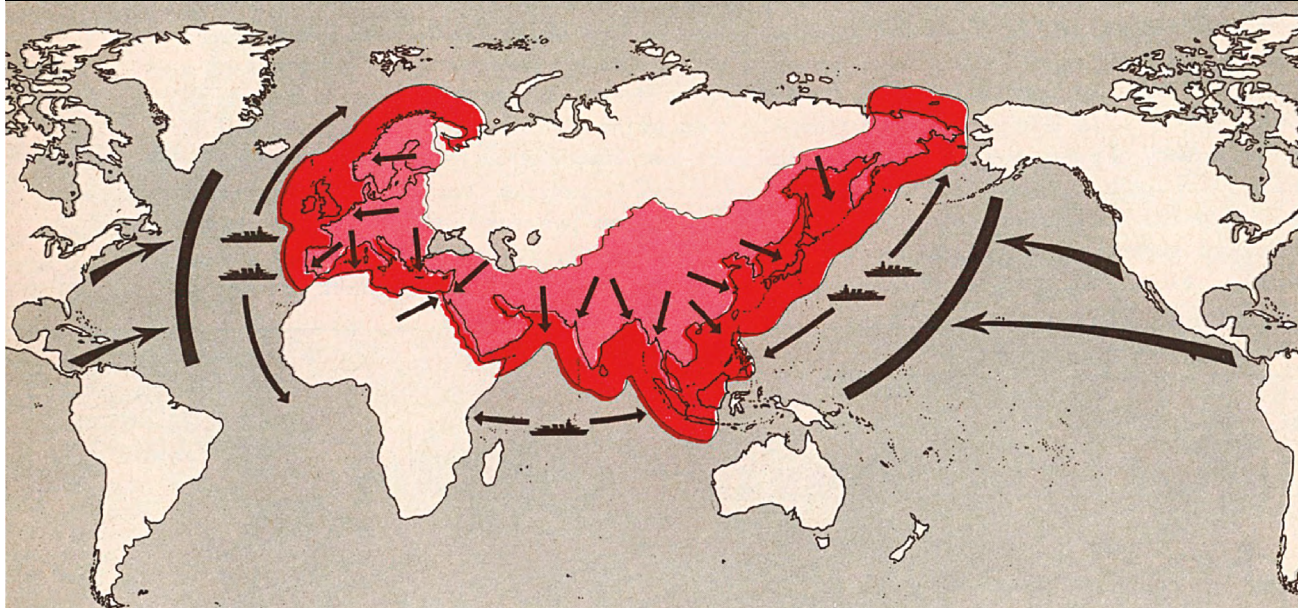
Sobre el mapa, tot el que ens comenta Spykman és factible. Vegem-ho en el gràfic 2.4, en un mapa que és de la seva collita. En color rosat, s'hi pot veure el *Rimland*; en vermell, les costes adjacents, i, marcada amb fletxes, la possible projecció de poder per part dels EUA, la filosofia subjacent de la qual no és altra que la contenció del *Heartland*.

70. Els EUA van oferir a la Xina el tracte de nació «més afavorida» amb l'objectiu, inherent a aquesta política, de fomentar les compres de productes xinesos als EUA.

71. Recordem que la Xina acabava de sortir d'una llarga guerra civil i estava molt afeblida.

72. A això podríem sumar l'interès pel petroli àrab que, en tot cas, també és un argument purament geopolític, i també és compatible amb les tesis de Spykman.

GRÀFIC 2.4. Possible projecció de poder dels EUA en relació amb el Rimland i adjacents

Font: Spykman, 1944: 54.

Tot el que hem anat veient a les pàgines anteriors sobre la seva teoria ho fa factible: ja no cal estar dins del *Heartland* per poder controlar-lo i, amb això, controlar també els avatars de la geopolítica mundial. Tot i que això és molt cert, és el moment d'aturar-nos, per fer una puntualització fonamental de cara a entendre l'obra del nostre autor. Abans hem observat que es pot dir (hem citat autors que ho fan) que segueix el camí marcat per Mackinder. Tot i això, també hem avançat que aquesta és una veritat que mereix ser matisada.

Doncs bé, aquest mapa i el que implica ens donen una explicació dels meus dubtes anteriors. No en va... Com podria Spykman defensar la seva teoria sense basar-se en Mahan? Com podria garantir el lliure accés del seu país pel Pacífic i per l'Atlàntic i aconseguir així que els seus vaixells mercants i de guerra facin seves aquestes aigües i aquestes rutes? Simplement no podria. Per això, clarament, la teoria de Nicholas Spykman ha de ser vista com una teoria híbrida entre les obres dels seus dos precursors. I, a la vista, una vegada més, d'aquest mapa, s'entén, també, que se la pugui anomenar teoria «amfíbia».

CAP A UNA GEOPOLÍTICA CRÍTICA

Igual que en l'àmbit de les relacions internacionals –de manera paral·lela, de fet– el (neo)marxisme ha aterrat a l'àmbit de la geopolítica. Encara que, en realitat, allò que exposarem es situa entre el (neo)marxisme i el constructivisme social, fins a acabar adquirint vida pròpia. De fet, un dels filòsofs de capçalera és Foucault, sobretot en els aspectes metateòrics i, en part, metodològics, de la geopolítica crítica. I això que el gal és un autor que, de marxista, en tenia molt poc (crec que gairebé res). En veritat, els temes treballats pels capdavanters de la geopolítica crítica són molt amplis i la manera de fer-ho està molt vinculada a una anàlisi seriosa del discurs (cosa que, no cal dir-ho, no consisteix a comptar paraules). Això implica que, en

molts casos, és complicat saber si realment estem parlant de geopolítica o no, sigui quina sigui la pretensió dels seus autors.

Un dels més celebrats dins aquesta escola és l'irlandès Gearóid Ó Tuathail. En una de les seves obres basals es dedica a marcar el terreny d'allò que ell mateix defineix com a «geopolítica crítica», a través de l'obra homònima publicada el 1996. Així mateix, altres autors amb inquietuds similars l'acompanyen en aquesta aventura: és especialment rellevant el cas de John Agnew, anglès de naixement i nord-americà d'adopció. Tots dos intenten ridiculitzar la geopolítica clàssica, per motius que seguidament exposarem, en considerar-la un paradigma obsolet, ideològicament interessat (com si Ó Tuathail o Agnew no hi estiguessin) i servicial o instrumental envers els poders establerts (sí, és clar, de la mateixa manera que Ó Tuathail i Agnew, entre d'altres, dissenyen obres servicials i instrumentals per als contrapoders no menys establerts). És part del problema: tornen les cròniques de «bons» i «dolents». Tornen Peter Pan i el capità Garfi.

INTENTANT POSAR EN EVIDÈNCIA LA GEOPOLÍTICA CLÀSSICA...

El primer que tots dos deixen clar és que això que anomenem geografia no va de mars, de rius i de muntanyes (això és el menys important), sinó de «poder», amb la qual cosa no estem davant d'una disciplina «innocent» (Ó TUATHAIL, 1996: 1-2). És clar, crec que el lector se'n deu haver adonat després de llegir els capítols anteriors d'aquest llibre. Aleshores, gràcies de res, Gearóid: ja ens n'havíem adonat i no és cosa que negui cap dels clàssics de la geopolítica. D'això escriu, i no ho amaguen. Aleshores, assumint que això és massa elemental per ser original, els nostres autors intenten especificar una mica més.

A la recerca de l'originalitat, aporten una de les idees basals d'aquesta escola: la geografia no seria un producte de la natura, sinó de la pugna [*struggle*] entre actors que competeixen entre ells per «organitzar, ocupar i administrar l'espai» (Ó TUATHAIL, 1996: 2). Aleshores, s'afanyen a desterrar la sensació que existeixen «visions objectives» del que hi ha fora, com si això pogués sostreure's a la percepció de l'observador que, al seu torn, estaria dotat d'una aura de científicitat que l'aïllaria d'aquell entorn [*view of nowhere*]. Un cop negada la plausibilitat d'aquest enfocament, només quedaria reconèixer que «tot el que es veu i es coneix és una perspectiva, adoptada des d'un punt de vista determinat» (AGNEW, 2005: 17). Res no és «objectiu»; tot és «subjectiu» i «cultural», començant per la (presumpta) ciència (Ó TUATHAIL, *et al.*, 2010: 316).

Encara més, els nostres autors, havent trobat la veta argumental més interessant per defensar el seu propi punt de vista, no vinculen la geografia a qualsevol disputa, sinó que ho fan a «l'expansionisme», de tal manera que la geografia és vista com una «imposició forana» de les grans potències als pobles colonitzats o subjugats de la manera que sigui. Agnew apunta que «la imaginació geopolítica és un dels elements que defineixen la modernitat» (ídem). La qual cosa –cal advertir-ho al lector– és dolenta, molt dolenta, segons la concepció dels apòstols de la geopolítica crítica, més aviat connectats amb la postmodernitat, que seria el que ara preval. Ja se sap, seguint la línia de Lyotard: totes les narratives amb què ens han educat són perverses; i seguint la de Derrida: cal desconstruir-les. Entesos... I el que en sorgeixi, serà noble o serà un altre abocador de prejudicis, encara que siguin altres prejudicis? Tenim resposta per a això, però el lector haurà de llegir una mica més abans d'aguaitar-la...

Des d'aquest punt de vista, el gran problema metodològic de les escoles de la geopolítica clàssica seria el seu dualisme, d'origen cartesià (que Ó Tuathail descriu com a «perspectivisme» cartesià). És a dir, la seva temptativa de separar el subjecte

que observa de l'objecte observat (Ó TUATHAIL, 1996: 23). Als ulls dels autors de la geopolítica crítica, la veritat és d'un altre caire: la nostra mirada no és neutral sinó que, a través d'ella, constituïm la geografia i, alhora, aquesta ens constitueix a nosaltres. Sona molt exotèric? No tant. Bé... Al final no és tan diferent (tampoc) del que Mackinder comentava sobre l'influx de les invasions procedents del *Heartland*; o de la manera com aflora l'esperit comercial en les nacions marítimes; o de la manera com el clima influeix decisivament en les migracions, o en la configuració de societats i formes de vida, segons Spykman. Tot això, certament, ens constitueix, segons Mackinder, Mahan i Spykman. Tot plegat no és obstacle perquè el nostre autor els critiqui a tots per prendre la geografia com una cosa donada [*just is*] i, per tant, per suprimir (segons ell) la interpretació necessària per dotar la geografia de significat [*to be made meaningful*] (Ó TUATHAIL, 1996: 52). És com si algú criticués Marx per no haver donat importància a l'esfera econòmica.

Noteu, en tot cas, que s'insisteix molt en la idea que la geografia no és una realitat, sinó més aviat una narrativa: seria, en definitiva, el fruit d'un relat –per descomptat, interessat i sempre guiat per la mala fe de qui dibuixa els mapes. La geopolítica seria, doncs, com a màxim, una «pràctica discursiva», elaborada per grups d'intel·lectuals (occidentals) per a servir els seus governs (CAIRO, 2005: xii). Per això la vinculació amb el constructivisme social, que abans hem anticipat. Tot i que això no vol dir que els acòlits de la geopolítica crítica i els capdavanters de l'escola socioconstructivista estiguin d'acord amb els detalls.

Sense anar més lluny, Agnew apunta que la geopolítica clàssica només arrenca després que els europeus «es trobin amb» la resta del món, des de finals del segle xv i al llarg del segle xvi (AGNEW, 2005: 17). Per la seva banda, Ó Tuathail opina que la geografia assumida així data del segle xvi, però afegeix que queda codificada a partir del Tractat de Westfàlia (1648). Quin és el problema? Recordem que aquest era el punt d'inflexió a partir del qual, segons Wendt, apareixia amb força la lògica pròpia de la cultura lockeana, en contraposició a la hobbesiana. Dit amb altres paraules: allò que per als teòrics de la geopolítica crítica és l'inici de la catàstrofe, per Wendt és l'inici d'una esperança nova.

APORTACIONS: DE LA TEORIA DEL GEOPODER A LA TEORIA DEL LLOC

Sigui com sigui, a partir del que s'ha vist fins ara, el terreny ja està preparat per l'assalt final, des d'un punt de vista conceptual. Així, Ó Tuathail esbossa el concepte de geopoder [*geopower*]. Ens diu que l'hi deu en bona mesura a Foucault, si bé també cita la influència que ha rebut de Gramsci. Sí, aquests vells coneguts nostres. Molt bé. Sabem a què atènyer-nos. Sortirà a col·lació una filosofia de la sospita. En el cas que ens ocupa... Què se'n segueix?

Llavors, els autors de la geopolítica crítica proposen alguns exemples per a mostrar la perversitat de la geografia com a geopoder i, per tant, la del seu plançó: la geopolítica clàssica. Un, que és molt bàsic però efectiu és la manera com els EUA dibuixaven el mapa geopolític centreamericà en plena guerra freda: Ó Tuathail critica que Reagan definís un «espai blau» –corresponent al món lliure– i que el contraposés a un altre espai, aquesta vegada «vermell», amb què es pintaven Nicaragua i Cuba. A més, que una cosa similar passés a escala global, en considerar el món soviètic com «l'imperi del mal» (Ó TUATHAIL, 1996: 59). Certament, era així. I cal suposar, encara que el nostre autor no ho comentí, que els mapes de Moscou operaven de la mateixa manera. Diria el nostre autor, si l'interpel·léssim per això, que probablement sí. Que és normal. D'acord, perfecte. Però, si tot és tan evident i tan normal... Per què teoritzar tant i, sobretot, com pretendre que som davant d'una teoria suposadament nova o, fins i tot, rupturista?

TAULA 2.5. El concepte de geopoder, segons Ó Tuathail

1	El geopoder no es dedueix de la naturalesa sinó de la típica relació, inextricable, entre «coneixement i poder».
2	El geopoder sorgeix com a instrument de l'imperialisme generat pel sistema europeu modern d'Estats, amb l'objectiu de prendre i disciplinar l'espai.
3	Per aquest motiu va conèixer un auge notable a finals del segle XIX ja que, en aquella època, les grans potències colonials s'afanyaven a repartir-se el que quedava del món no-colonitzat.
4	El geopoder està estretament lligat al concepte mateix de sobirania, ja que la <i>geografització</i> [<i>geo-graphing</i>] de l'orbe no va ser més que la seva condició de possibilitat.
5	Finalment, la geopolítica sorgeix com a resultat d'aquesta <i>geografització</i> del món, com una «ficció pertinent» als interessos de les grans potències.
I, amb això, es tanca el cercle.	

Font: Ó TUATHAIL (1996: 10, 11 i 15).

Un cas que sempre em va semblar més incisiu és el de Bòsnia, en plena guerra civil de l'ex Iugoslàvia. És més interessant perquè el que hi postula Ó Tuathail és que, a causa de la manera de fer els mapes i en quedar fora de l'àrea a protegir per l'OTAN, a la Casa Blanca li va costar horrors (mai més ben dit) entendre el que és obvi: que es trobava a les portes d'un genocidi i que el país més important del món no es podia quedar amb els braços plegats. Però la manera com estaven «pintats» els mapes que es manejaven des de Washington va propiciar allò que el nostre autor defineix com a «insensibilitat moral» (Ó TUATHAIL, 1996: 220). Deia que és més incisiu, encara que aquest tipus de dilemes ja ha estat resolt pels teòrics de la guerra justa, abans que aquest irlandès descobrís Amèrica a finals del segle XX.

Efectivament, tal com assenyala Michael Walzer, en el món real tampoc no cal esperar que tercers Estats vagin a ajudar la gent que està en perill però dins de les fronteres d'un altre Estat, a partir d'una intencionalitat purificada de tot interès. Per tant, el més normal és que els Estats que estiguin en disposició material d'intervenir ho facin quan detectin una possible convergència del seu interès nacional i de la necessitat d'entrar en territori aliè per resoldre un problema que, inicialment, no era seu:

[...] fins i tot les guerres justes tenen raons morals i polítiques, i sempre serà així –imagino– fins a l'era messiànica, en què fer justícia serà un fi en si mateix. Una sola i única motivació, una voluntat pura, és una il·lusió política. (WALZER, 2004: 108)

Té lògica, perquè aquesta implicació es pagaria amb diners dels contribuents dels EUA i podria posar en perill la vida dels fills dels cridats a pagar aquests impostos.

Però podem afegir-hi més coses, aprofitant Walzer i prenent sempre com a referència, o com a pivot, les tesis d'Ó Tuathail. Per exemple, hi ha un cas que està en la mateixa línia que el de Bòsnia i que també plantejaria allò que per Ó Tuathail seria un supòsit flagrant de geopolítica inhibidora de l'actuació moralment més justa. Penso en la invasió soviètica d'Hongria, el 1956, en plena guerra freda. És de calaix: l'URSS envaeix un Estat independent perquè no és prou obedient als postulats comunistes. Però l'OTAN no va reaccionar. Certament. Per què? De la teoria d'Ó Tuathail es dedueix que és per culpa dels mapes, en què s'havia pintat Hongria del mateix color que l'URSS (malgrat que es tracta d'un país sobirà) i d'un color diferent del dels

països de l'OTAN. Sí, d'acord, es pot dir així, encara que tot sigui força més complex que com ho pinta, al seu torn, la geopolítica crítica.

En realitat, l'OTAN no va actuar per prudència, sigui quin sigui el color del mapa (això és aleatori, és clar). No va intervenir per evitar l'esclat de la tercera guerra mundial. Això és el que descriu i defensa (són coses diferents, però Walzer les fa totes dues) el teòric de la guerra justa, perquè arrossegar el món a una guerra nuclear hagués estat «moralment i políticament irresponsable» (WALZER, 1977: 95). El color del mapa no és, doncs, la causa de res (com es podia esperar) sinó una conseqüència d'alguna cosa: és una manera de posar el semàfor en vermell. Semàfor que, alhora, recull la manera d'evitar mals majors. Voldria Ó Tuathail que l'OTAN intervingués, malgrat el risc? És per això que no proposa aquest exemple, tan clar, per potenciar la seva teoria? No, res de tot això. Probablement, no el posa perquè en aquest exemple els «dolents» són els marxistes: mal negoci, no? Però, també, perquè esguerraria la seva pròpia teoria: els mapes aportarien molt de sentit comú a les nostres cosmovisions. I això no pot ser quan s'està teoritzant la seva perversitat.

Tampoc no és tan evident que la *geografització* del món jugui sempre a favor dels més forts. Ell és irlandès i Irlanda és una illa, cosa que, no poques vegades, s'empra per reclamar que el Regne Unit (que és una illa també però, en tot cas, «una altra» illa) surti d'allà. Ja, pel mapa, no? Però Ó Tuathail mateix admet que Irlanda és molt més, i molt menys, que això. Citaré les seves pròpies paraules, per no deixar res al pap:

The Irish nationalist argument of a discrete Irish island being invaded by a foreign English Other is a determinist form of geographical reasoning that falsely equates national identity with island geography and ignores the fluidity of Ireland's borders and social system. (Ó TUATHAIL, 1996: 11)

Genial. Ja tenim la prova, oferta pel mateix autor que enarbora la teoria de la sospita, que no és veritat, simplement, que l'argument basat en l'ocupació interessada de la geopolítica sigui patrimoni de les grans potències, desitjoses d'ampliar els seus dominis. Gràcies a aquest exemple, som conscients que també els més febles fan servir una imatge massa banal de la geografia per sostenir les seves pròpies mentides.

Tot depèn de la narrativa, segons aquest paradigma; la geografia és cosa gairebé inventada, en virtut d'instrumental, de manera que la podem constituir a través de la nostra ment i del nostre discurs, encara que, sorprenentment, ara resulti que no només ho fan els poderosos.

En tot cas, el problema potser no és si l'URSS o l'OTAN, si el Regne Unit o si Irlanda. Probablement, el problema que abona la crítica a la geopolítica crítica és el seu entossudiment a construir una història basada en una crònica de «bons» i «dolents», amb les consegüents narratives que arrossega; i a convidar els seus lectors a entrar en aquest joc oblidant, de passada, les lliçons de la geopolítica clàssica. En aquests casos, cal no perdre de vista l'objecte d'anàlisi. Ho entenen així mateix altres autors, que consideren que la geopolítica crítica «passa d'una revisió dels postulats geopolítics clàssics a una anàlisi del discurs, deixant de banda factors clau per a l'anàlisi geopolítica, com ara la pròpia condició geogràfica» (CABRERA, 2020: 65). Al final, doncs, cal preguntar-se si la geopolítica crítica és encara geopolítica. Tant és així que el mateix Ó Tuathail admet, a les primeres pàgines d'un dels seus articles, que una de les intervencions dels assistents a un congrés, organitzat per donar pàbul a la geopolítica crítica, el va posar contra les cordes. L'assistent va dir que parlar de *critical geopolitics* és equivalent a fer-ho de *critical capitalism*, és a dir que això és tant com situar-se, a consciència, fora de l'àmbit criticat (Ó TUATHAIL, *et al.*, 2010: 315).

Quina va ser la resposta de l'irlandès? Que això de la geopolítica crítica és, en essència, una mena de fòrum de trobada [*general gathering place*] dels qui critiquen la modernitat (ídem: 316). I afegeix –anant a més amb certes dosis de cinisme– que, fet i fet, si la geopolítica clàssica era una «ficció pertinent», la geopolítica crítica «*reveals itself as a similarly convenient fiction of opposition*» (ídem: 316). Ni més ni menys i res més...

L'ombra de la geopolítica clàssica és molt allargada, lògicament, i no és gens fàcil desfer-se'n. Podem llegir, això sí, apel·lacions a novetats com la «dimensió afectiva del comportament humà», cosa que és sorprenent perquè no és fàcil entreveure-ho. A això afegeix la molt menys nova intenció de pensar més en actors no estatals, tan treballats pels institucionalistes liberals, i menys en els Estats, en les nacions i altres obstacles per al «cosmopolitisme». Tot i això, poc després de fer aquests esforços fútils, comprovem que es rectifica, per assenyalar que, mentre busquem aquesta bondat perduda per algun racó de la història... «*traditional State rivalry issues not should be ignored*» (ídem: 316). Doncs això...

Però encara ens queda per veure les aportacions de la teoria del lloc d'Agnew. Una altra gran troballa. O això és el que diuen els defensors de la geopolítica crítica. Vegem-ho. L'anglès juga a distingir entre lloc i espai, assumint que la geopolítica clàssica es referia només a això darrer. Per tant, davant d'un *american space*, ell reivindica el paper d'un *american place*. Bé... Què vol dir això? Sobretot, que mentre els «espais» són estàtics, quan els assumim com a «llocs» descobrim que són dinàmics. Com? A sobre les muntanyes es mouen? O és que els oceans es poden dessecar? No, la teoria crítica no arriba a tant. En canvi, proposo una metàfora, que crec útil per exposar el missatge de l'aportació d'Agnew: no és el mateix contemplar una casa de manera general que anar modificant les seves habitacions, transformant així aquesta casa i, a més, generant diversos vincles (fins i tot afectius) amb cadascuna d'aquestes habitacions. D'alguna manera, doncs, el lloc és el que dota de sentit l'espai: el construeix com una cosa específica, diguem-ne.

He fet el possible per salvar el que tingui d'originalitat la teoria del lloc postulada per l'angloamericà. Però encara ens falta veure quin és el seu impacte pràctic a l'anàlisi geopolítica. Ens ho posa fàcil perquè ell mateix selecciona els exemples que li convenen. És el cas de l'11-S. Gràcies a la seva teoria –diu– sabem que els terroristes eren plenament conscients de la importància simbòlica del lloc (que no només espai) on van dirigir els avions, convertits en l'arma del crim. Avions que, per a més sorna, eren de companyies aèries també nord-americanes (AGNEW, 2002: 3). Realment, no és espectacular? Què faríem, nosaltres i fins i tot els terroristes, sense una teoria com la del lloc! Suposo que Agnew pensa que ningú contaminat per la geopolítica clàssica podria haver arribat a la nova conclusió (*sic*). Com si, sense tantes floritures, la lògica del lloc no fos present a l'ethos guerrer (emfatitzat per Mackinder) que, procedent de Mongòlia, abraça països com Rússia i que, per tant, no són només un espai sinó també un lloc dotat d'un sentit i d'un significat específics, als ulls propis i als aliens.

BIBLIOGRAFIA

- ACEMOGLU, Daren; ROBINSON, James (2012). *Por qué fracasan los países*. Barcelona: Deusto.
- AGNEW, John (2003). *Making Political Geography*. Londres: Arnold.
- (2005 [1998]). *Geopolítica. Una revisión de la política mundial*. Madrid: Trama Editorial.
- ANDERSON, Benedict (2006 [1983]). *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la evolución del nacionalismo*. México DF: Fondo de Cultura Económica.
- ANDERSON, Perry (1987 [1976]). *Consideraciones sobre el marxismo occidental*. México DF: Siglo XXI.
- ARENDT, Hanna (2017 [1951]). *Los orígenes del totalitarismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- ARISTÒTIL (1985). *Política*. Barcelona: Orbis.
- ARON, Raymond (1974). *The Imperial Republic: The United States and the World, 1945-1973*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- (1985 [1962]). *Paz y guerra entre las naciones*. Madrid: Alianza Universidad.
- ARQUILLA, John (1992). *Dubious Battles: Aggression, Defeat, & the International System*. London & New York: Routledge.
- AXELROD, Robert (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books Publishers.
- BAQUÉS, Josep (2019). «El mar como catalizador de la geopolítica: de Mahan al auge chino». *Revista de Estudios de Seguridad Internacional*, 5 (1): 119-139.
- (2023a). *La construcción de una política exterior y de seguridad común en Europa. ¿Por qué es tan problemática?* Madrid: Los Libros de la Catarata.
- (2023b). *¿Cómo funciona el mundo? Una perspectiva desde la geopolítica*. València: Tirant lo Blanch.
- BARBÉ, Esther (2003). *Relaciones internacionales*. Madrid: Tecnos.

- BETANCOURT, Carlos (1990). «Gramsci y el concepto de bloque histórico». *Historia Crítica*, 4: 113-125.
- BILLIG, Michael (2014 [1995]). *Nacionalismo banal*. Madrid: Capitán Swing.
- BRZEZINSKI, Zbigniew (1998). *El gran tablero mundial. La supremacía estadounidense y sus imperativos geoestratégicos*. Barcelona: Paidós.
- CAHNMAN, Werner (1943). «Concepts of Geopolitics». *American Sociological Review*, 8 (1): 55-59.
- CABRERA, Lester (2020). «Geopolítica crítica: alcances, límites y aportes para los estudios internacionales en Sudamérica». *Foro Internacional*, 1 (259): 61-95.
- CAIRO, Heriberto (2005). «Prólogo». A: AGNEW, John. *Geopolítica. Una revisión de la política mundial*, p. ix-xvi.
- CARR, Raymond (2004 [1939]). *La crisis de los veinte años (1919-1939). Una introducción al estudio de las relaciones internacionales*. Madrid: Catarata.
- CHRISTOV, Theodore (2015). *Before anarchy: Hobbes and his critics in modern international thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CORNAGO, Noé (2005). «Materialismo e idealismo en la teoría crítica de las relaciones internacionales». *Revista Electrónica de Relaciones Internacionales*, LVII: 665-693.
- COX, Robert (2013 [1981]). «Fuerzas sociales, estados y órdenes mundiales: más allá de la teoría de relaciones internacionales». *Relaciones Internacionales*, 24: 129-162.
- (1987). *Production, Power and World Order. Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.
- DESCH, Michael (2007/2008). «America's Liberal Illiberalism. The Ideological Origins of Overreaction in U.S. Foreign Policy». *International Security*, 32 (3): 7-43.
- DEUTSCH, Karl (1969 [1953]). *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality*. Cambridge (MA): MIT Press.
- (1957). *Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the light of Historical Experience*. Princeton University Press.
- DICKINSON, H.T. (1996). «Thomas Paine». *History*. 81 (262): 228-237.
- DORFMAN, Joseph (1938). «The Economic Philosophy of Thomas Paine». *Political Science Quarterly*. 53 (3): 372-386.
- EASTON, David (1989 [1965]). *Un esquema para el análisis político*. Buenos Aires: Amorrortu.
- FITZSIMONS, David (1995). «Tom Paine's New World Order: Idealistic Internationalism in the Ideology of Early American Foreign Relations». *Diplomatic History*, 19 (4): 569-582.

- FOUCAULT, Michel (1970). *El orden del discurso*. Barcelona: Tusquets.
- FURNISS, Edgar (1952). «The Contribution of Nicholas John Spykman to the Study of International Politics». *World Politics*, 4 (3): 382-401.
- GARCÍA PICAZO, Paloma (2016). *La guerra y la paz, en teoría*. Madrid: Tecnos.
- GILPIN, Robert (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press.
- GONZÁLEZ, Andrés; AZNAR, Federico (2013). «Mahan y la geopolítica». *Geopolítica(s). Revista de Estudios sobre Espacio y Poder*. Vol. 4 (2): 335-351.
- GOÑI, Helena de (2021). «Central Asia's role in the Heartland, 30 years after the dissolution of the Soviet Union». *Working Paper 2/2021. Center for Global Affairs*. Universidad de Navarra.
- GOTTMANN, Jean (1942). «The Background of Geopolitics». *Military Affairs*, 6 (4): 197-206.
- GRAMSCI, Antonio (1970). *El materialismo histórico y la filosofía de Benedetto Croce*. Buenos Aires: Ediciones Nueva Visión.
- HABERMAS, Jürgen (1986 [1968]). *Ciencia y técnica como ideología*. Madrid: Tecnos.
- HAWA, Samy (2012). «Influencia del Almirante Mahan en la Marina del Japón durante la II Guerra Mundial». *Revista de Marina-Revismar*, 4: 357-365.
- HOBBS, Thomas (1992 [1651]). *Leviatán*. México DF: Fondo de Cultura Económica.
- HOPF, Ted (1998). «The Promise of Constructivism in International Relations Theory». *International Security*, 23 (1): 171-200.
- HORKHEIMER, Max (2003 [1968]). *Teoría crítica*. Buenos Aires: Amorrortu.
- (2019 [1937]). *Teoría tradicional y teoría crítica*. Barcelona: Paidós.
- HORKHEIMER, Max; ADORNO, Theodor (1987 [1969]). *Dialéctica de la Ilustración*. Barcelona: Trotta.
- HURST, Alexander (2016). «Forgotten Father: Karl Deutsch and the Crucible of Constructivism». *Working Paper*. Londres: London School of Economics.
- KANT, Immanuel (1932 [1795]). *La paz perpetua*. Barcelona: Barcino.
- (2010 [1784]). *Ideas para una historia universal en clave cosmopolita y otros escritos sobre Filosofía de la Historia*. Madrid: Tecnos.
- (2018 [1797]). *La metafísica de las costumbres*. Madrid: Tecnos.
- KEANE, John (1995). *Tom Paine. A Political Life*. Boston: Little Brown Company.
- KEOHANE, Robert; NYE, Joseph (1972). *Transnational Relations and World Politics*. Harvard University Press.

- KEOHANE, Robert (1984). *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press.
- (1989). *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*. London & New York: Routledge.
- KRATOCHWIL, Friedrich (2007). «Looking back to somewhere: reflections on what remains 'critical' in critical theory». A: RENGGER, Nicholas; THIRKELL-WHITE, Ben (coord.). *Critical International Theory After 25 Years*. Cambridge University Press: 25-45.
- LINN Jr., John (1961). «The Legacy of Geopolitics». *Naval War College Review*, 14 (2): 30-72.
- LOCKE, John (1998 [1690]). *Segundo Tratado sobre el Gobierno Civil*. Barcelona: Altaya.
- MACKINDER, Halford (1904). «The geographical pivot of history». *The Geographical Journal*, 170 (4): 298-315.
- (1919 [1902]). *Britain and the British Seas*. New York: Cosimo Classics.
- (1919b). *Democratic Ideals and Reality*. New York: Henry Hold and Company.
- (1943). «The Round World and the Winning of the Peace». *Foreign Affairs*, 21 (4): 595-605.
- MAHAN, Alfred T. (2007 [1890]). *La influencia del poder naval en la historia*. Madrid: Ministerio de Defensa.
- (1897 [1890-1897]). *Interés de los Estados Unidos de América en el poderío marítimo*. Bogotá: Universidad Nacional de Colombia.
- MARCH, James; OLSON, Johan (1997 [1984]). *El redescubrimiento de las instituciones. La base organizativa de la política*. México DF: Fondo de Cultura Económica.
- MARX, Karl (1980 [1859]). *Prólogo de la Contribución a la crítica de la economía política*. Moscú: Editorial Progreso.
- MEARSHEIMER, John (1994-95). «The False Promise of International Institutions». *International Security*, 19 (3): 5-49.
- (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York & London: Norton Co.
- MILL, John S. (1994 [1863]). *Del gobierno representativo*. Madrid: Tecnos.
- MONTESQUIEU, Barón de (1985 [1735]). *Del Espíritu de las Leyes*. Madrid: Tecnos.
- MORGENTHAU, Hans (1990). *Escritos sobre política internacional*. Madrid: Tecnos.
- MURPHY, David T. (2014). «Hitler's Geostrategist? The Myth of Karl Haushofer and the 'Institut fur Geopolitik'». *The Historian*, 76 (1): 1-25.
- NYE, Joseph (1990). «Soft Power». *Foreign Policy*, 80: 153-171.

- (2003). *La paradoja del poder norteamericano*. Madrid: Taurus.
- (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Ó TUATHAIL, Gearóid (1996). *Critical Geopolitics*. Londres: Routledge.
- Ó TUATHAIL, Gearóid, *et al.* (2010). «New Directions in critical geopolitics: on introduction». A: *GeoJournal*, 73 (4): 315-325.
- OLSON, Mancur (1965). *The logic of Collective Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- ONUJ, Nicholas G. (1989). *World of our Making*. London & New York: Routledge.
- PLATÓ (2002). *La República o el Estado*. Madrid: Espasa-Calpe.
- PARENT, Joseph; BARON, Joshua (2011). «Elder Abuse: How the Moderns Mistreat Classical Realism». *International Studies Review*. 13 (2): 193-213.
- RATZEL, Friedrich; CHURCHILL, Ellen (1897). *Influences of geographic environment, on the basis of Ratzel's system of anthropo-geography*. New York: Henry Holt and Company.
- RATZEL, Friedrich (1911). *The History of Mankind* (5 v.). Kiel: Hanse books.
- (2018 [1897]). «Lebensraum: a biogeographical study». *Journal of Historical Geography*, 61: 59-80.
- RISSE-KAPPEN, Thomas (2016). «Collective Identity in Democratic Community: the case of NATO». A: RISSE-KAPPEN, Thomas (ed.). *Domestic Politics and Norms Diffusion in International Relations*. Londres: Routledge, pàg. 78-113.
- ROSE, Gideon (1998). «Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy». *World Politics*. 51: 144-172.
- SANAHUJA, José A. (2016). «Los desafíos de la teoría crítica de las relaciones internacionales». A: DEL ARENAL, Celestino; SANAHUJA, José Antonio (coord.). *Teorías de las relaciones internacionales*. Madrid. Tecnos, p. 157-188.
- SCHWELLER, Randall (2004). «Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing». *International Security*. 29 (2): 159-201.
- (2006). *Unanswered Threats. Political Constraints on the Balance of Power*. Princeton University Press.
- SMITH, Adam (1994 [1776]). *La riqueza de las naciones*. Madrid: Alianza Editorial.
- SNYDER, Jack (1991). *Myths of Empire. Domestic Politics and International Ambition*. Nova York: Cornell University Press.
- SPYKMAN, Nicholas (1938a). «Geography and Foreign Policy-I». *American Political Science Review*, 32 (1): 28-50.

- (2007 [1942]). *America's Strategy in World Politics*. New Brunswick: Transaction Publishers.
 - (1944). *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company Inc.
- TERZAGO, Jorge (2006). «Alfred Thayer Mahan (1840-1914). Su contribución como historiador, estratega y geopolítico». *Revista de Marina-Revismar*, 4: 47-64.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1993 [1835]). *La democracia en América*. Madrid: Alianza Editorial.
- TUCÍDIDES (1990 [s. v aC]). *Historia de la Guerra del Peloponeso*. Madrid: Gredos.
- TURGOT, Anne-Robert-Jacques (1913 [1751]). *Ouvres de Turgot et documents le concernant*. Edició a càrrec de Gustave Schelle. Vol. 1: 327-333. París: Llibreter Felix Alcan.
- UNCTAD (2014). *El transporte marítimo. Conferencia de las Naciones Unidas sobre comercio y desarrollo*. Nueva York.
- VAN EVERA, Stephen (1999). *Causes of War: Power and the Roots of Conflict*. Ithaca: Cornell University Press.
- WALKER, Thomas (2008). «Two Faces of Liberalism: Kant, Paine, and the Question of Intervention». *International Studies Quarterly*, 52: 449-468.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1984). *The Politics of the World Economy*. Cambridge University Press.
- (1999 [1989]). *El moderno sistema mundial*. Madrid: Siglo XXI editores.
 - (2003). *La decadencia del Imperio. Los EEUU en un mundo caótico*. Pamplona: Txalaparta.
- WALT, Stephen (1987). *The Origins of Alliances*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- (1997). «Why Alliances Endure or Collapse?». *Survival: Global Politics and Strategy*, 39: 1, 156-179.
- WALTZ, Kenneth (1962). "Kant, Liberalism, and War". *American Political Science Review*. 56 (2): 331-340.
- (1988 [1979]). *Teoría de la Política Internacional*. Buenos Aires: Grupo Editorial Latinoamericano.
 - (2001 [1959]). *Man, the State, and War. A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- WALZER, Michael (1977). *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic Books Inc. Publishers.
- (2004). *Reflexiones sobre la guerra*. Barcelona: Paidós.

- WEIGERT, Hans (1946). «Mackinder's Heartland». *The American Scholar*, 15 (1): 43-54.
- WENDT, Alexander (1992). «Anarchy is What States makes of it: Social Construction of Power Politics». *International Organization*. 46 (2): 391-425.
- (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.
- WHITTLESEY, Derwent (1944). «Haushofer: the Geopoliticians». A: EARLE, Edward M. (ed.). *Makers of Modern Strategy: Military Thought from Machiavelli to Hitler*. Princeton University Press, p. 388-341.
- WILSON, Woodrow (1908). *A History of the American People. Critical changes and Civil War*. New York & London: Harper & Brothers Publishers.
- ZAKARIA, Fareed (1992). «Review: Realism and Domestic Politics: A Review Essay». *International Security*, 17 (1): 177-198.
- (1998). *From Wealth to Power. The Unusual Origins of America's World Role*. Princeton University Press.

En aquest sisè volum de la col·lecció «Segments de Seguretat» es publica el contingut d'una de les matèries del grau en Seguretat, que s'imparteix a l'Institut de Seguretat Pública de Catalunya com a centre adscrit a la Universitat de Barcelona.

Aquest llibre neix, com diu l'autor, amb vocació de manual: exposa teories, teòrics i punts fonamentals sobre les relacions internacionals i la geopolítica, dues matèries diferents però molt relacionades i complementàries. Però l'obra va més enllà perquè també conté anàlisi i planteja moltes preguntes per a la reflexió. Efectivament, per comprendre què passa al món i poder fer un bon diagnòstic de qualsevol situació, cal tenir un coneixement adequat i combinat d'aquestes dues joves disciplines.

En el primer capítol l'autor fa una aproximació a l'estudi de les relacions internacionals, el focus de les quals es posa en el comportament dels actors principals (Estats) sobre les dinàmiques relacionals. En el segon capítol se centra en la geopolítica, l'enfocament principal de la qual es troba en la geografia i en com aquesta determina el comportament i la política exterior d'un Estat, i que ens pot ajudar a identificar els factors que influeixen en l'activitat socioeconòmica internacional.

**Institut de
Seguretat Pública
de Catalunya**

Ctra. C-17 Barcelona - Ripoll, km 13,5
08100 Mollet del Vallès (Vallès Oriental)
Tel. 93 567 50 00
<https://ispc.gencat.cat>
[x.com/ispcat](https://ispc.gencat.cat)

 **Generalitat
de Catalunya**